

760730

Станіслав

↑

84(4Укр)1

760730

Ф 83

Франко І.

Оповідання [Текст]

1925

20.00

76 07 30

ФРК

Handwritten notes on the book cover, including the name "Станіслав" and some illegible scribbles.

21/10
2/11
16/11

Б
Ф-835

35

Б-9149
91.83

ІВАН ФРАНКО

Бібліотека
Станіславської
Учительської Школи
№ 3021 Шхер.

Адміністр. О. Д. О. Б.
1937

ОПОВІДАННЯ

О. Д. О. Б.
Ленін
ПЕРЕВІНТАРИЗАЦІЯ
1937 р.
00010

8838

1508 594
8528

КНИГОЗБІРНЯ
Держкурсив укрмови та
Українознавства № 1.

-50 к.

НБ ПНУС
760730

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

"Возвращаясь к жизни"

Мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов на двір, на свіжий воздух. У моїй голові кишіли нові мислі, нові вражіння, а з посеред них чим раз сильніше визначувалися звуки сумної, а щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що це правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало,—а на першу хвилю, на перший свобідний віддих це виспатчувало¹⁾.

Правда,—чуття, хоч і як сильне та гаряче, не довго палає,—вік ним не проживеш. Після першого, п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрібованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще не давно запевнювали йому свою приязнь—таке життя всякому швидко надоїсть.

Правда, побачиш одного такого, що відвертається, спірившись з тобою,—сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак!» Нехай собі к чорту!»—побачиш другого, претнього,—те саме! Вкінці самому стане прикро, нудно, розпука огорне. «Що це,—подумаєш собі,—чи це я справді вже такий гидкий та страшний, чи пим людям усім у головах попереверталосся?—Та ні,—відповідаєш собі самому,—ні одне, ні друге,—а тільки те, що вони «чесні і по-

¹⁾ Виспатчати—вистарчати.

рядні», а ти... ну годі! На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні «риз», що на побі, плакати, жалувати спроченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним» та йти «на распутія і спогни града» — просипи всякого «порядного» прощення за спрашну, хоч і не сповнену провину, або раз на всігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій», — це значить, спати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрібованих та випручених, і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив, — і вірте мені, не то щоб я спрашив що-небудь на тім, — а противно, те я зискав, що тепер можу веселим, криптичним оком поглянути на все минуше, що «чесним і порядним людям» зовсім не так легко приходиться.

Жиючи між проклятими та випрученими з «порядного» світа людьми, зовсім природно чоловік нагадує собі всіх подібних «проклятих», яких тільки спрочав коли небудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусіли найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то, щоби знав, — ні, вони були мої свояки!

Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були імено такі. В цілім селі ні один «порядний» газда ¹⁾ не сказав назви «Сторожі», щоб не додати:

¹⁾ Газда — хазяїн.

«от розбійники, викришило-би їх до лаби ¹⁾. Та на тім діло не кінчилося. Сторожі були посміховищем і пошпурхачами всеї громади, — а імено громадського начальства. Лучитьсь в полі шкода — худоба овес спаде, або там виполочить, а шкідника не зловлять, — ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок ²⁾, а злісний ³⁾ не може дослідити, хто, ну просто йде на сторожівщину і хоч нікого не знайде, то все таки виляє свою злість, у цілім поміці проклять та всіляких поганих слів на «тих злодіїв, розбійників Сторожів». Їх бесіди й оправдання старшина рідко слухала, — «весь світ знає, що ви брехуни та мейли ⁴⁾, бога бисте продали ⁵⁾!»! Де яка кара, де яка здекуція ⁶⁾, штраф або шарварок ⁷⁾, — на Сторожів перших усе силетьсь як з діравого міха. Одним словом, — такі-ж проскрібовані в громаді, як і я!

Чи треба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливе? Їх було три брата (мені приходилися сприйними братами). По смерті батька, а мого небіжчика сприка, вони поділили поміж себе його невеличкий гурт, поженилися, повислужувавши в війську і почали «пхати біду наперед себе». З малу ще не було між ними згоди,

¹⁾ Лаба — нога.

²⁾ Варунок — позначені дерева.

³⁾ Злісний — лісничий.

⁴⁾ Мейли — пустомели.

⁵⁾ Бисте-продали — продали-би-сьте.

⁶⁾ Здекуція — екзекуція, продаж з торгів „за подушне“.

⁷⁾ Шарварок — громадська робота, яку розкладають між селян.

ні брешу, були хвилі, в котрих не було згідливіших та сердешніших людей,—але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кривавили, мов зовсім без пам'яті. Тому то й поженилися вони кожний осібно,—хоч хати їх були майже поруч себе. Звісна річ, що розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-так, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних»,—це значить багатших газдів їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашій селі всі три брати відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були запальчиві до бійки,—що твоя една іскра!». Леда прикре слово, леда брехня,—вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лише Спорожі були. Посваряться два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий-би від них не дістав пам'ятки. Але швиденько позабирали Спорожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустила, поле оброблював за той час мій батько і люди поволі-поволі зовсім забули про Спорожів. Аж ось вони повертали. Найстарший Олекса вернув найборше ¹⁾ (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав сваталися.

Мій батько порятував його на перший почин, ну і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук

¹⁾ Найборше—найскоріше.

був собі зовсім небагатий газда,—а Олекса не мав грошей, щоби запомочися. Перший рік він ще оброблював ціле віпцівське поле, так, значить, було яко-так. Але коли на другий рік поприходили брати з війська,—почалася незгола, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілій селі люди говорили спрашні вісгли: що Спорожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами—нікого до середини не пускають,—тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять доши битися, доки не лишиться тільки один, а той хай буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певне, що Спорожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батьківщиною.—при чім, розуміється, прийшло до бійки. Однак поділити все-таки поділили й опісля ніхто не чув, щоби за поділ батьківщини марюкували один на одного.

Але в громаді разом зо слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ¹⁾ розбійники посходили—знов будуть людям голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нечечі ²⁾»—так балакала найбільша часть сілських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя слова їх, імено що-до розвалювання людських голів, доразу збулися. Спорожі незадовго почали по давньому верховодити в коршмі. Тільки-ж войсько

¹⁾ Ся—в галицьк. народ. мові стоїть дуже часто перед дієсловом.

²⁾ Нечіч—пропасть.

полишило на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов попором рубаючи, а на багачів дивилися ще крихітшим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймі хоч що-то побоювалися старшини,—а тепер де-де-де! На старшину імено були в них найгостріші зуби,—старшині вони ніколи й на одне слово не змовчали. «Кровопийці, злодії, живодерники—розкричався було раз Олекса до віта¹⁾ і преліпоментів²⁾.—Розжилисьбієся на громадським добрі, то тепер брикаєте! Ах, ви свинопаси мерзені, я-би вас усіх»... Тільки-ж присяжні не дали розлюченому докінчити і вхопивши його потягли до громадського шпіхліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах,—то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпурляв межі очі. Нашого давнього віта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його вітвства з громадської каси щезло 500 зол. Віт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібности за молодцями побігати; Олексова фляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лице подібним до свіжо з'ораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тому штуку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й вітові «досолив не-аби-як».

¹⁾ Віт—віт, сільський староста.

²⁾ Преліпомент—пленіпомент, уповноважений.

Але не тільки сільська старшина,—навіть «пани», місські урядники не мали ласки в Олекси. Він спавав пропи них на гостро, а коли не помагали слова,—повнього й «рукового» було не купити.

Особливо возвні, авскультанти¹⁾ та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають ролю великих панів, малися на оспорожности переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися спірічі зі Спорожами. І справедливо,—бо Спорожі кільки таких підпанків порядно таки були провчили на велику радість усім бідним, що мусіли зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт віта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Ба, навіть сам пан староста повіповий, переїздячи раз через наше село, спявся²⁾ був, та й то кріпко, з Олексою. Це було ще 1872 р. в літі підчас холери. Староста з повіповим доктором приїхав, щоби оглянути, скільки є хорих. Розуміється, що староста стояв на серед улиці та тільки викрикував на «хамів», а пан доктор зі страхом і прелетом, кленучи на чім світ стоїть, ходив по-під хапи... До середини хат він і не зазірав, а послушавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблють те а те і втік швидко на вулицю.

— А що?—питав його староста.

— Ет, нема надії!—була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно

¹⁾ Авскультанти—податковий урядовець.

²⁾ Спявся—госпиро пересварився.

долучував:—Хай їх пам усіх ясні громи!— або:—Проклята мужичня! Сама собі винна, вмирає, а горілку п'є!

Правда, пан доктор не говорив нічого о тім, що ні одного хорого й на очі не бачив, що волів-би й зовсім не оглядати далі, а їхати просто до сусіднього села, де у пана була для них нагоповлена сипа вечеря і вигідний нічліг. Староста був «совісний» і ні за що не покинув-би свій «обов'язок».

Але його і пана доктора чекала ще дуже немила передирка¹⁾ на Спорожівщині. Баби, котрі плачучи просили доктора зайти до хати і поглянути на хорого, а котрим доктор на то відповідав тільки лайкою та прокляттями, ішли та заводили за старостовою бричкою горі селом, хоч і не сміли приступити ближче. До них приставало чим раз то більше людей— чоловіків, відказуючих²⁾ та грозячих, дітей і жінок. Так зашли аж на Спорожівщину. Олекса, роблячи щось коло хати, побачив на вигоні доктора, котрого дарма просили баби вступиши на хвилю до того і того хорого. Він видів, як доктор кричав на них і кленучи вернувся на вулицю. Баби підняли плач. Олекса вийшов до них і почав розпитувати, що це таке?

— Та ци видите, оп говорила плачучи одна жінка,—лупбир³⁾ мерзений приїхав ніби обзираати хорих. Я прошу, щоби пішов подивитися на мого чоловіка, а він

¹⁾ Передирка—сварка.

²⁾ Відказувати—нарікати.

³⁾ Лупбир—різун, погіршлива назва лікаря.

як ся застріпоче, як зачне гантелими¹⁾ та клясти, господи! «Марш, бабо» та й «Марш, бабо!» Та чого-ж пан приїхали?—питаю його. А він і слухати не хоче, побіг на долину!

В Олекси кров підступила до голови на таке оповідання.

— Що, та він, гавган²⁾ один, гроші бере, а на хорого й подивитися не хоче! Погоди-но ти! Піду я до тебе.

І Олекса, як стояв, так таки зараз пішов долі вигоном. За ним, заводячи та відказуючи пішли жінки. Вони надійшли саме, як доктор сідав на бричку, щоб їхати далі.

— Пане старосто,—закричав здалека Олекса,—а то по якому шут порядок іде?

Староста обернувся і велів зупинити бричку.

— Ну, що там такого?

— Ба, як-же то, по якому?—говорив Олекса підійшовши ближче.—Пан дохтор сюди приїхали хорих везіпирувати³⁾, а вни⁴⁾ ні до одної хати не заглянуть, лиш кленуть та людей ганблять.

— Брешеш, драбуго⁵⁾—крикнув що моци⁶⁾ маленький, заляканий доктор.

— Пан сам бреше!—відрізав Олекса, у котрого з люпости жили на чолі кров'ю набігли.

— Що, що, що, що?—задріботав староста, зіскакуючи з брички.

¹⁾ Гантелими—сварити, вимахуючи руками.

²⁾ Гавган—босяк.

³⁾ Везіпирувати—з нім. оглядати.

⁴⁾ Вни—вони.

⁵⁾ Драб—босяк.

⁶⁾ Що моци—що сили.

— А по, що кажу! То як-же по, пан дохтор гроші бере, а люди мрупть без ніякої помочи!

— А ти, драбе, а ти гавгане,—обурился староста, вражений в найдоткливший бік у сповнюванню обов'язків і побирання заплахи,—так як ти смієш у живі очі брехати? Та як ти смієш?

Лютість здавлювала горло старості, піна порскала йому з рота при кожнім слові.

— Пане—відповів Олекса,—не жартуйте з людьми, ми тут не таких панів видали! Вважайте, що тепер час не такий, ніхто не знає доки що!): нині живу, завтра мене нема!

— Що, ти будеш грозити? Гей, присяжний, вийте, беріть того розбійника, беріть його, він мене забити хоче!—пищав староста.

Олекса гірш усього не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонних слів. Староста кричав, а далі видячи, що й баби зачали впорувати Олексі, замовк, сів на бречку і сплюнувши велів погоняти на друге село.

— А хай вас тут усіх холера випне!—кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на!—кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи цю не зовсім естетичну, а

ще менше папріярхальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який небудь дотиск, треба було десь стати гостро, посваритися, упімнутися,—то люди пхали Олексу туди. «Ти, ді, йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну а нам знаєш, різно буває!» Олекса, гаряча голова, не пипав, що робить собі на кожнім кроці чимраз то більше ворогів,—ішов і пускався осою в очі кривдителям.

В такі часи наші багаті забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сховатися за нього.

Але скоро тільки дотиску нема, ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник і злодій і хто знає що ще. А бідні люди, хоть і не раз прем¹⁾бачуть, як воно діло, та що вони живуть на ласці багатів, мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того то Олексу Спорожа я нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положінню, як він посеред наших «порядних та чесних господарів». А що,—погадав я собі—поїхати-б оце та навідати його. Це буде цікава стріча двох проскрібованих і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?

Думка ця не довго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

1) Доки що—ще дотепер.

1) Прем—ясно,

Розуміється, першим поступом я пішов до своєї хапи; т. є. до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді 19 і 15 літні хлопці і вітчим з ма-чухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпорядніших» і найчесніших господарів. Він прийняв мене дуже щиро і радісно, навіть, бачились, аж надто радісно, — розпитував про біжучі новості, про війну, про Берлінську згоду, про вистріли в цісаря Вільгельма і з дивним тактом обминав питання про мої «проступки» і про мою «кару». Правда, балакаючи про всячину, ми прийшли вкінці й на тому дразливу річ, — але вітчим немов не заявляв надто великої цікавості, а сказав кілька загальних, незначущих слів, — він покивав головою, і ми перейшли до іншої бесіди.

Я питавав про Олексу і сказав, що хотів-би його побачити.

— Е, що ти, такого опришка! — пробов-тнув згрядним тоном вітчим, але сейчас таки поправився, лице його якось насилу приняло холодну, рівнодушну міну, і він сказав: — Та що, як хочеш конче, то мож, чому ні, підеш завтра та й побачиш і Олексу.

Я знав аж надто добре вітчимову вдачу і з тої бесіди я побачив, що мусіло щось не аби вирости між ним а Олексою за ті два роки. Я почав злегка до-питувати, що таке сталося, заходив з різних боків, але окрім звичайних сварок та ворогувань нічого не домацався. Ба, мачуха сказала навіть своїм звичайним, облесливим тоном, що «тепер-ді тато

в такій ласці з Олексою, що ся все село дивує.

Це мене зовсім збило з пантелику. Тим дужче я ждав завтрішнього дня, щоби побачити Олексу.

Але ще тої самої днини вечером Олекса довідавшись, що Мирон зо Львова приїхав, прибіг до мене. Я вже повечеряв і саме щойно йшов спати до сто-доли, коли побачив Олексу, ідучого горі берегом своїм звичайним повільним, швердим поступом. Його низька трошки підсадкувата статура, довгі жовнярські вуса, великі, сірі очі і те напів добродушне, напів ідко насмішливе лице, що тепер з ласкавим усміхом було звернене д'мені, все те живо прикликало в моїй пам'яті давнього Олексу, молодого жвавого урльо-пника ¹⁾, котрий мене малого носив на руках по-над річку, де тато небіжчик із другим Спорожем ловив риби.

— А прецінь раз, прецінь! — говорив повільно Олекса, підходячи до мене.

Ми привіталися.

— Що-ж ти, брате, на нас загнувався, дуже щось довго межи панами бувши! — сказав він, а на лиці його мигнув ідкий усміх.

— Та, — відповів я, — що-ж робити, брате, коли мене пани так полюбили, що й на світ дихнути не пускають!

— Ага, видно! — сказав Олекса.

— Яюсь то ми, Спорожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

¹⁾ Урльоппик — салдат, що приїхав на побивку.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка доткнула його, видно, в болюче місце.

— Що-ж ти, йдеш уже спати,— закинув він.

— Та от вибрався, але де його спати, не хочеться.

— Ну, то може підеш зо мнов подивитися по Спорожівщині. А то и так хто знає, чи швидко тебе другий раз увидимо.

Я пішов, не відказуючись.

Стежка вела долі городом, через річку та пасівники, а пуди півперек по за село на Спорожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну що-ж, Олексо,— перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пасівник,— розкажіть мені, що тут діється, як вам проживалося за топні роки.

— А що нам, от як нам,— відповів неохіпно Олекса.— Все по старому. От ти-би радше розповів, що там з побою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате,— сказав він жалібно,— не того ми від тебе надіялися! Ми гадали: от чень хоч один із Спорожів, та діб'ється до чогось, буде й нам поміч, а воно ще от що, така ганьба!

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Ці слова, так з гори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом у голову. Мені кров ударила в лице..

— Як то, ганьба?— ледве прорік я дрожачим голосом.

— Ба, а що-ж, честь? — підхопив Олекса,— сидіти в арешті меж злодіями, та й за що?

— Ну за що, за що?— спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци ¹⁾ ти вбив кого, ци ограбував, ци що, хто тобі свідком? От про нас, то вже бодай усі говорять, що розбійники там, ну чорт їх знає, але бо про тебе ми того не чули! Аж нараз бух! А щось уже мусіло бути, адже тебе за щось засудили!..

Як прикро, тяжко, стравно, стало мені на таку бесіду! Глибока, пекуча біль відозвалася в серці, здавила груди. Так, значить, я вже до того дійшов, що и рідня відвертається від мене,— ба ні,— що навіть Олекса, той нещасливий, вічно погорджений і переслідуваний, котрий, хто знає, колись надіявся від мене підпори та порятунку, тепер відтручує мене! А що-ж то мусить гадати о мені випитим? Мені тепер аж до разу прояснилася його холодно-солодка бесіда. Мені стало спрах погано. Весь світ видався мені чужим, холодним, неприступним. Я чувся відорваним від усього, чув що всяка здорова звязь з життям у мене перервана, чув, що будь воно шак довше, мені прийдеться вдуріти, зробити собі смерть. Я рішився розказати Олексі все, розяснити.

— Ну що-ж ти, Олексо, не скажеш, що там із побою було, спитав Олекса вже

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ

1937

прохи ласкавіше, видячи, що мене глибоко вразили його слова.

— Мовчу, бо що маю казати? Виджу, що й ти повірив тим брехням, які про мене рознесли. Зачну правдатися, то скажеш, що брешу.

— Те-те-те! — відказав Олекса. — Повірив брехням! Хто його знає; що люди говорять, те я тобі кажу, а відки я можу знати, чи то брехня, чи ні? Скажи ти всю правду, то тогди буду знав. То добре, що ми й стільки дізналися. А то от рознесли були чупку, що ти вже справився, а другі кажуть: ні, його до Берна¹⁾ повезли на ціле жиптя! Ех, що ми шуп вже й наговорилися й наплакали! Божемоцний. А твої брата!..

— Та як-же-ж, — спитав я — як тобі розповідали, що за що ніби я сиджу. Мусіли прецінь казати, за що.

— Або я знаю. Говорили всіляко, але я не міг добре розміркувати, аж ось мені пвій вітчим говорив: «А знаєш, каже, за що нашого Мирона заперли?»

— Ну, кажу, за що? — Е, — повідає — він там десь замішався між якихось, бунт якийсь хотять робити, бога касують! Ну, — каже, видиш, — ци не вдурів чоловік? Я як попо почув, то сам ем не знав, що казати.

— То так вітчим казав? А не повідав, за що той бунт має бути? Може за Польщу?

— Ні, іпого не казав.

— Погдіть²⁾ но ви, Олексо, ви прецінь і в війську бували і всякі речі виділи.

¹⁾ Берн — коло Відня, там була велика тюрма.

²⁾ Погдіть — підождіть.

Скажіть ви мені, як кому докажуть бунт і забійство і такі другі речі, то як ви гадаєте, як будуть карати? Засудять вони його на місяць або два, ци запотарайкають де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та по стара байка! Я по й твому вітчимові кажа! Ні, кажу, по не може бути. Як-би так, то вони-би його не на місяць засудили, а де з на 10 літ! А він усе своєї, — «ей, що ти, каже, знаєш».

Ми знов йшли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Дід, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверху чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіп жаб нісся з річки широко по росистій праві. Пергачі звивалися в воздуху, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи нераз у нечупнім лепу поверхністім зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне, — сказав він наконець, — ану скажи по правді, ци мере¹⁾ ви там хочете бога скасувати, уряд, усбо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спитав я.

¹⁾ Мере — може.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але бо то оп у нашім місті, то є один урядник¹⁾, я з ним нераз видаюся, то він мені раз при пиві говорить: що ти, каже, Олексю, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажуть, і вірите і даєте, то що, а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірять, а кажуть, що то лише така мана на простих людей, щоби їх слухали. Ци правда топо?

— Може й так, а може й ні,—відповів я,—тільки-ж ти мені скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він оп ходив по місті, як звір, і волос йому з голови не злетив.

— Ну, видиш, то він-же тобі говорив проти бога, а його не судили, а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значить, то за щось иншого.

— Та воно якось так виходить,—відповів Олексю.

— Опже-ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми, нас було кілька люда, зробили межі собою таємну кумпанію, щоби ширипи між людьми соціялізм.

— Ага, ага,—перебив мене Олексю,—щось то й туп наш ксьондз говорили про той соціялізм. Скажи-но ти мені, що то таке?

— Соціялізм,—відповів я,—то така наука, щоби, оп для прикладу, що мають люди. обробляти поле по кусничкові, кожний окремо для себе, то щоби обробляти

разом, то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом, що вродиться, також разом іде до громадського шпіхліра, а відпак уряд громадський ділить кожному після того, як робив: робив більше, більше дістає, робив менше, то й менше дістає.

Олексю слухав здивований.

— Ба, та що топо,—каже,—то є така наука?

— А так, наука.

— І топа наука заказана¹⁾?

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що-ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що казали нам, що ми ніби зробили між собою таємну кумпанію, а то не вільно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Та,—кажу я,—нам того на доклядь не довели, а тільки виміркували з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи-ж мені,—зачав Олексю по коропкій мовчанці.—Туп про вас говорили, що ви уряд касуєте,—а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кожному належить?

— А так,—відповів я,—то видно топі брехали, що про нас таке говорили. Ми тільки того хочемо, щоби кожний працював на користь усей громади, а тоді вся громада буде могла кожному забезпечити таке життя й таку вигоду,

¹⁾ Урядник—урядовець.

¹⁾ Заказати—заборонити.

якої тепер не має й найбагатший газда.

— Ба, а то як?—спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будуть робити разом, то зроблять далеко більше, ніж кожний собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробить більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоч ніхто не буде й голоду терпіти, а як прийдеється продавати, то на гурт і там, де найліпше платять. І тут буде зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер винайдено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять усяку роботу і ліпше і швидше ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину, а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, виспарчить дві неділі, то значить, що як тепер усі люди роблять раз-у-раз по цілому дневі, тоді будуть могли робити по пів дня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кожний газда про себе займається одною роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдуть в одно велике господарство, а при машинах не буде потрібно стільки людей до поля, що тепер, то одна часть буде мусіла взятися до всілякого ремісла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоби повисушувати

багна, помурувати гостинці¹⁾, повикорчовувати хаші, плекапи пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасуть худобу, будуть могли ходити до школи, бо на них уже не будуть кожную дрібку старатися родичі, а громада. Громада-ж для свого добра схоче мапи з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде допомогти всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних ні багатих, а були всі рівні люди робучі, котрі за свою працю жили-б хороше і в достатку і не терпіли-б такої нужди як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку²⁾ видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що старався поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тимчасом дішли ми до Олексової хапи. Обгороджена спарим, на пів розваленим плотом і захищена кількома на пів підсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовванюючи в сумерці спарою, попродираною спірхою, та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої паляци препишні!— промовив Олекса з гірким усміхом.— Ходи, брате, посидь прохи, побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жіңка Олена, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменче держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вшати мене.

¹⁾ Гостинець—шоссейний шлях.

²⁾ Змрок—сумерк.

— Ну, боже милий, не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: «Ого, нема Спорожа Мирона!» Що я ся тогди наплакала!...

Олена й тепер зачала обпирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв з боку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайне бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовипі (вони вже від пижня жили майже черешнями, бо хліба не спало, а бульби ¹⁾ нової, єдиної підпори в передно-винок ще не було!).

— Видиш, то мій двір! — відозвався Олекса. — Ну, але сідай-же собі!

Я сів. Олекса присунув собі сполець і сів насупроти мене. Він почав було заходитися гостити мене, але я відмовився. Олена зачала розповідати де-що про своє життя і про те, як вітчим збиткується над моїми братами. В мене духу не спає повторювати ті спрашні факти, — вони записані в мене глибоко в серці, — а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоч і мішався нераз у жінчину бесіду, — видно було думав про що инше. Коли Олена скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна-ж у вас пота наука, що ти мені казав. Мені видить ся, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Олена.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схалувалася з місця і скри-

¹⁾ Бульба — карпюпля.

кала час від часу: «Ну, ци видиш! Нераз чоловік сам собі таке дещо гадає, а воно от і в школах того вчать». Олекса, розповідаючи їй, сам розгорячився, — його сірі очі почали блишати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому то чоловік темний, чому то не видить нічого, що ся в світі діє! Ну дивися, жінко, як-би всі люди до того дійшли, то що-би їм було за тяжко зробити так? І заборонити-би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате, коли пота наука не заборонена, то за то-ж на вас таке кричать?

— Є це різні тому причини, — відповів я. — Кричать найбільше погані люди, дармоїди, деруни, бо видять, що як-би до того дійшло, то-би їм нараз усю урвалося. А друге кричать дурні, котрі не знають, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів, ну і кричать. А ми, як сам видиш, не то що різати ані навіть виганяти нікого не гадаємо, — але й овшій, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде. Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на чотири віпри.

— Так, так, так ся належить! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я те саме говорив от нашим панам: дармо людську кров п'єте! За що вас бог на світі держить? Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоч-би мали так на тебе всі кричати, як ось туп на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба-ж уже, богу дякувати, не кракають? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що як-би могли, то-би мене простою дорогою виправили на шибеницю! А попустилися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як-же-ж ти гадаєш, що буде далі з тобою?

— А що буде? Гадаю де-яким способом заробити спільки, щоби можна купити ґрунт, поді піду та буду господарити: може на що людям приголжуся.

Олекса і Олена видимо не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то, тільки роки вчившись, а всьо надармо?...

— А то чому надармо? Чиви гадаєте, що той лиш учить не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні брате, тепер найвища, найкраща наука: вміти чесно жити нажиток бідним, а не на їх нужду. Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тільки літа, то це я так як-би довг запрягав у всіх людей, що мене вдержували, давали мені книжки, одіж, справу, бо на все те я прецінь не заробив. Отже той довг треба як мож найсовісніше сплатити!

Підчас моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалось кров'ю, — він встав зо стільця і коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув,

— Чуєш, чуєш, Олено! Слухай, що він говорить! Розумієш усю? Ох брате, брате любий! Чень то бог даст, що з наших Спорожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держить на тій дорозі, колись раз на ню спав.

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Олена, впираючи сльози рукавом, пакож зблизилася до мене, малі Спорожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих ліпах перший раз закрутилися чисті сльози зворушення. Вєсь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов це кожне з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, свої сили вливало в мене!

Але що-ж, добродії, такі хвилі лучаються тільки «проскрібованим», так як той тільки чує в десятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем капа! Правда, життя «проскрібованого» часами сумне і важке, — але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила й ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в запроєнім удушливім воздуху недумства!

Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пуга», варто стати „проскрібованим“.

НА ДНІ.

I.

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в «стражниці» дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запарошенім, але досить поряднім уборі.

— А цей відки?—спитав капрал і змірив молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напнтку очима.

— Староство прислало, має йти «на цюпас»¹⁾,—відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м,—замичав капрал і встромив очів споячий перед ним таріль з останками м'яса та салати, а відп'як підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «гальбою»²⁾ пива, що ждала своєї черги.

Поліціян тимчасом видобував з-за пазухи письмо і подав капралеві. Це був

¹⁾ На цюпас—етапом.

²⁾ Гальба—півлітри.

засуд староства. Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слезбзувати¹⁾ назву приведеного цюпасника, але не можучи мабуть швидко впоратися з тою роботою, запилав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого-ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, спояв, та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан тут приїхав?—спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів.

— Менша о те.

Капрал випрціщив на нього очі, далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене про те випитувати.

Капрал почервонів зо злости, але прикусив зуби.

— Ось, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ,—відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназійльний город, залипий зеленню всякої деревини. По кру-

¹⁾ Слебезувати—буква за буквою розбирати.

чених стежках города ходили в празничнім спроек люди всяких спанів, а всі веселі, свобідні... Відтам чути було й диячий дзвінкий сміх і жіночі срібні голоси і якась дубе шептання зпосеред потопа листя, зпосеред шуму та шелесту живої, буйної рослинности. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім, молодім лиці Андрія, якась прівожна думка защемила в його серці, його вуста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, роскішно дишуче в яркім сонішнім промінню.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді,—говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив пів галби пива.—То недобре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі! Ну, але може тепер ваша ласка загоспити до нашої «салі». Ми шупт для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде?—запипав.

— О, швидко,—відповів насмішливо капрал.

— То може-би я до того часу міг шупт перечекати?—сказав Темера, не зважаючи на тон, яким капрал сказав те «швидко».

— Е, по все одно, чи шупт чи там,—відповів капрал,—тільки що там безпечніше, та й там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві попрудитися.

— Але я-би просив мене шупт лишити, коли можна,—просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна,—солондив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал,—вмішався подіціян, що досі сидів мовчки коло столу,—та там тісно, вісім душ!.. Може би того пана шупт лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що?—гэркнув капрал,—вісімдуш? А мене по що обходить! По-при вісім і дев'ята влізеться. А врешті як хочеш, по най лишиться й шупт, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як-же я можу брати арештанца на свою відповідь!

— Ну, коли не можеш, по не пикай-же свого рила там, де тебе не просять,—відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, перебовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверху лилося ясне сонішне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі небуло нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, степа легка, не склеплена, чисто вибілена,—все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний, привітний вигляд. Ідучи по при ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти нікому певно й на думку не прийшло, щоб за ними могло крипитися щось погане, щось як раз противне цьому виглядові,

щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське життя. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не про свою теперішню долю, а про якісь далекі, кращі, пробуті хвилі.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькомів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час пермосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигівав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, та беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав п'яною насмішкою: — Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу став у дверях немов остовпівий. Густий сумерк смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх до разу. Йому мигнула в голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печері він наразі не міг доглядати нікого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи до середини. Але видима рука капрала була, видно, міцніша і пхнула його до середини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його настільки привикло до сумерку і напужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Це була цюпка не більша шостои кроків вздовж та чопирбох вишир, з одним маленьким, закрапованим вікном. Тее вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старости гонти та лапи піддашка, що звисав над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті по над усякий опис, а долом покриті трохи не крапистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкопіння. Двері з середини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами а навіть мала квадратова дірка вирізана в них для продуху була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником вогким і брудним як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала ні верети¹⁾ ніякої, ні звичайної арештанської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані

1) Верето — рядно.

двері не могли впускати стільки свіжого повітря, скільки було треба. А в куті блізь дверей стояла звичайна арештансбка посуда «катеріна», приткана про славу якоюсь щербатою, непристачою накривкою, і від неї розходився вбиваючий смід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній капівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А блізь тої посуді стояла друга—великий, угорі широкий, нічим неприкритий скопец з водою—до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно напужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кльщах; поганій, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж слози спали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоч і чупи було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав простягшися і пакаючи череп'янку-люльку від около п'ятидесяти літ, з чорною, кругло обстриженою бородою, з повним, набресклим лицем, зі щудлом¹⁾ при правій нозі. Це був впрочім плечистий, кремізний чоловік. Його дрантвива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним

¹⁾ Щудло—дерев'яна нога, колодка.

кафтаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковано дивилися на нового арештанца—панича.

При ногах діда, скулившиися вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних місбких штанах, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосерно пофалатаний¹⁾ на всі боки, так що всюди зпід шмат виднілося буро-брондзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне,—видко було, що недавно він дістався до цього місця „смирада і печалі“. А пільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мхнатік репкі руки раз-у-раз мимоволі спискали залізні кавалети²⁾ ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-байдужим виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім петеку³⁾ замість подушки молодий сільсбкий хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоровлям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка нераз лучається в нашого сільсбкого лю-

¹⁾ Пофалатаний—порваний.

²⁾ Кавалет—з італіянсбк. поруччя.

³⁾ Петек—коротка свитка зі стоячим ковніром.

ду, що живе в безпосередній дощиці з природою, мапір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; зпереду було підстрижене в кружок. Великі, блискучі, чорні очі світилися дитячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового повариша. Тільки руки і ноги мускулисті, рапаві та сильно розвипі свідчили, що той хороший хлопчина не в добрі плакався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відірвати очей від цього хорошого лица, тим ще кращого від многих хороших лиць, що свіпилося природнім розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі цієї „салі“ мусіли міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там під стіною коло самих дверей лежав старий Жид з безмірно сухим нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова коротко обстрижена, спочивала важко звішена на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мопуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний, обідраний мужик, у безполій гуні¹⁾, в чоботах пов'язаних

мопузками, в облупленій баранковій кучмі¹⁾, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мопузом. Сидячи на підлозі він тихо хлипав, немов перед хвилею іно-що перестав плакати.

З другого боку ліжка коло стіни напропив дверей лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лица, з білявим заростом, синіми очима і коропіким, русим волоссям на голові. Його борода, видко, давно небачила гребеня ані ножиць і стреміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано спільки всіляких шмат, що лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, що дихала глибоким, важким віддихом в тіій перелюдненій і давно не провіпрюваній цюпі.

Андрій Темера привожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицах людських і сам не знав, що казати, що думати. Скільки горя пекучого, несподіваного і таємного ворушилося перед його очима в тіій темній поганій кліті!... Адже це все перед ним—люди, його брати, що іпак само як він уміють чупи і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тіій огидній ямі,—адже й це також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, що вміють так само як і він, чупи красу й погань життя! Як-же це так, що щупи нараз видніється така спрашенна пропаспів між людьми та людьми? Що це

¹⁾ Гуня—сукопна свинка.

¹⁾ Кучма—висока бараняча шапка.

маке? Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світа вкинув у глибоку керницю і він упав на її дно розбитий, заморочений.—Так, я справді на *дні*,—думалось йому,—на дні суспільности, а оце довкола мене що-ж, як не подення суспільности, що-ж, як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом—бідности?...

III.

— А відки ви, пане?—перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас тут загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну і їхав сюди на село до одного повариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чується ні в чім злім, по й лиха не надіється. Не брав з собою ніяких паперів ані паса, нічого,—ну а тут нараз приїздимо, здибають нас шандари серед дороги, починають мене питати, відки й що,—повіділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюди до староства. Староство випитало, що й як, та й казало мене завести сюди, кажуть, що мене хоче шупасом ¹⁾ відставити аж там, де я родився. Та й таке мое!

—Н-ну, то також!—сказав дід.—От, бачите, паночку, мое також подібне. Я, коли знаєте, з Волоці, тут село таке є, недалечко відси. Служив у воевску ¹⁾... відстрілили ногу в Ниталії ²⁾, ну, а як був до воевска нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоч жебрай або хоч з голоду гинь, все одно. А тут, видите, чоловік ще чується в силі, всид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десятих літ... от, заробляв, щоби живо-тіпті... Але по правді кажучи, було й не доїствся, а все відложилось якусь там часточку за-про слабість та старість.. Ну, і грошик до грошика, призбиралося де-що, і одежини трохи придбалось... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан-біг недугу... звалило мене так за одним разом, як-би взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців в якійсь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу як раз зі снігом. Що-ж тут робити?.. Гроші за той час розслизлися, одежу преба було позаставляти... чоловік по слабості лежав-би ще, а тут господар виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу ставати сили нема... Доленько моя нещасна! Що тут мені діяти? А далі виджу, що куди коуть, пуди круть, а іншої ради нема, взяв я, всид не всид, пошив торби та й

¹⁾ Воевско—військо.

²⁾ Ниталія—Італія.

¹⁾ Шупасом—епіпом.

пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я тому зиму тяжку перебув, а оце з весною хотів назад спавати на роботу, коли це здибають мене шандарі, он туп за Майданом.—А ти відки, «дзяду!»?—А,—кажу,—з Волощі.—Що, то ти не знаєш, що пепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожне село має само свого діда вдержувати, а волочитися невольно.—Та я—кажу—не дід; я тільки ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо слабував, заробити не міг... Але де пам, не дали мені й договорити... ще один, дай му боже царство небесне, в попилицю голнув шак, що я аж лисого вола побачив, та й попягли до староства. А туп пан заступник старости—самого старости не було, вмер—навіть не переслухав мене, а зараз віддав до «малого суду» за волоцюство. Засудили мене на дві неділі арешту, і на цюпас до мойого села. Відсидів-же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюди, та й туп я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахується, що не на карі, а туп най бог заступить, щоби й кара така була!... Пекла не треба, не то що! Та й не знапи, доки ще того буде, бо туп якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і як-же ви туп сидите, раз-у-раз?—питав Андрій.—На прохід туп не пускають?

¹⁾ Дзяд—з польськ. жебрак.

— Е, де туп який прохід!—відповів дід, усміхаючись.—Але пускапи пускають... що-день зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, цець от малий бойчук, та й Стебельськкий, он той у шмапах, а більше нікто.

— Ну, а решта не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом оцей газда йде на місто за хлібом. Ну, а оцього старого Жида та й тому плачущу Магдалину в півтори штанці та й в пів гуні, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от Жид, то він уже сидів там у Бориславі, щось зо два місяці до цюпасу, то каже, що вже його папери прийшли, та й десь завтра-позавтра піде. Ми оба добре знаємося, тяг неборачиськво зо мною корбу в Бориславі довгі роки! А пепер, адить, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне, сухе лице Жида, що здавалося немов зроблене з папичків і обпягнене бурим, поморщеним сап'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що цьому чоловікові недовго вже жипи на світі, а вся його постаць аж надто голосно говорила, що й минуле його жиптя було не жиптя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа.—говорив дальше дід,—золоте серце. Щоби сам не знапи в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й pomoже чим може, так як рід-

ний брат. Та таких ви не багато найдете, бігме не багато. От, звичайне, зріс межі нашими людьми, бідував, працював сам відмалу так як наш чоловік, то пепер, як-би не та борода, не пейси та не пота бекеша, то по його напурі нішто-би не сказаш, що по Жид.

— Ну, а як-же-ж ви тут живете?— питав Андрій розглядаючи ближче казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий життний хліб, який продають передміщанки що-день на дорогобицькім ринку.

— Та як живемо,—відповів дід—хлібом живемо та й по всьому.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моім році не було нічого! Та й відки тут взяти? Чоловік дістане на день тих 14 крейцарів, то що-ж за них купиш? За 10 крейцарів хліба на день мало, а тут-би ще солі купити, цибулі десь-колись, та й по грошах. От, адіть, беру що другий день по такому хлібові,— коштує 20 крейцарів—часом мені з нього лишиться кусник на третій день, то вже поді й купую сира до цибулі. Як-би гроші, то-би мож купити на місті фляків, коли-ж бо що, мищина така як долоня, та й 5 кр., що я тим наїмся?... Волю вже цибулі купити, то маю того

ціле наруччя¹⁾, є що до хліба на цілий день. А от поті другі, нівроку, то й того не мають; як візьме один з другим той хлібець за 10 кр. рано перед себе, то не лишить і кришки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він-би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що поті шуп-дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця—поті забирають у нього. Свій з'їдять рано, а з полудня до нього, так як до своєї комори:—Митре, давай хліба!— А він, дурень, дає.

— Та що-ж я буду хліб держати, а вони будуть голодувати,—відізався дзвінким голосом Митро і чудовий, лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадности:

— Ну, ну, ти дурнику, повидів-би ти, що-би вони тобі сказали, як-би вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив-би ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та що,—сказав Митро попросту,—то я-би й не просив у них.

— А ти за що тут?—спитав Андрій Митра, обертаючись до нього.—За що тебе сюди запашили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

¹⁾ Наруччя—пучок.

— Та нікому—сказав він, по-бойківськи протягаючи голос а.— Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвінячя. Мама вмерли ще на «коляру» ¹⁾, а тато відтак зачали пипи, продали грунип, далі й хату задовжили, а пої осени взяли та й умерли. А я пак що мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та що я зароблюю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужаю, оп хіба до млинка, та що з кибля вібирапи, ну, то за те п'ятили по штири, а найбільше п'ятб шусток ²⁾. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж тут мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже оп місяць,—сказав Мипро спокійно своїм рівним, дзвінким, мало що не диячим голосом.— Ми тут всі із Борислава,—говорив далі Мипро,—лиш оп Стебельськкий ні.

— Ну, цей собі, правду сказавши, сам біду найшов,—сказав всміхаючись дід.— Учений чоловік, «гіміназію» кінчив, усі класи, а тільки, видите, тут (дід помавав долонею коло чола) щось йому хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, в якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду,—перебив його в'ялий, мов півсонний голос Стебельськкого,—та говоріть бо по-правді! Що то значить «зо-

всім опустився»? Як то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите,—сказав він до Андрія,—почало його щось гризти та лоточити ¹⁾ в середині. «Що це, каже, я роблю? Пишу опут, а до чого те писання здале? Тільки люди від нього плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!» Ну, і так йому ті людські слвози збридали писання, що взяв та й покинув. Свое панське шмаття попродав і почав уже сам собі робити. Гляньте лише на його мундур! Це він сам собі таке викрацював!

— Чоловік, що у всьому сам собі не може вистарчити,—проговорив знов Стебельськкий, вперши блудний зір у темний куп казні,—мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник... Мусить віддати? А тут вірипелі—хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати неможна в ночі... страшно.. все чуєш плач і прокляття! А найгірші ті діти—такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач у ночі чув. І мусів покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то лекше стало.

— Як-же-ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як?—І Стебельськкий звернув свої мляві очі на нього.—По просту. Роблю лиш те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу,

¹⁾ Коляра—холера.

²⁾ Шустка—10 копійок.

¹⁾ Лоточити—пилити, діямати.

худобу пасу. Ім тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ, м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикости, а перо в людських руках стаєтсья страшніше, ніж львові пазурі, пигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все в нього макіречі по голові шибають. Ну, а так він хлоп ¹⁾ здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже кажу вам, покинув панство і наймився в якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго випримати.

— Ба, та як його випримати, — сказав байдужим голосом Стебельський, — коли господар — багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що небудь, та й прах у лице!

— Оттакє його всюди було! — сміючися сказав дід. — Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода його! Вчений чоловік, із попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліціяни відібрали.

— То відки-ж він сюди приїхав?

— Та чуєте, з Самбора. Там у Самборі він жив довгі літа, ніхто йому нічого не казав, аж нараз цієї весни зачув якось, що поклич спалася, кличуть резервістів

1) Хлоп — туп в значінні мужчина, чоловік

до зидирки ¹⁾. А він, бачите, родився в тупешнім циркулі ²⁾ та й узявся приїхав сюди, ніби до вояка ставився. А в нього вже абшип ³⁾ є, ще відколи пальці відморозив.

— А він-же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що в нього в голові... тее... Ну, розказував мені: іду я раз зимою, а мороз був пріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь залізо лежить, штаби кусень, чи що. Е, каже, гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять. Та й узяв дурень топо залізо в голу руку і ніс більше, як мило.

— Півтори милі, — поправив сам Стебельський, що лежав на землі і слухав цієї бесіди. Андрій озирнувся на нього а дід балакав даліше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду. — Приносить до поліції, а там усі всміх. Ба, далі хочуть брати від нього те залізо, а туп, гов, залізо прикипіло до руки. Зараз його до шпиталю, але що, не було ради, мусів дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський мов на ствердження цієї бесіди підняв до гори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок ⁴⁾.

— А шкода його, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не ває, спокійний. Також його мають везти на місце

1) Зидирка — військові вправи

2) Циркул — повіт.

3) Абшип — з німецького, звільнення з війська.

4) Кичеренок — щиколоток.

вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держатъ його тут, в такій муці, і не досить на тім, що-дня дають йому 14 кр. з його власних грошей. Бо як його поліціяни спіймали, таки на двірці¹⁾, скоро йно приїхав, то відібрали тупка в нього той абшит, та й 39 ринських, і з тих грошей його й годують.

— І свідоцтво шкільне з восьмої класи,— доповнив Стебельський,— три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з восьмої класи,— пробубонів ще раз, немов учився на пам'ятъ цього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus...intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice.

— Intelligo.

— Und sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely... die hat man mir abgenommen, drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die... die Geschichte der neuen Zeit²⁾.

— Вчений чоловік... розумна голова...— лепотів сам про себе дід,— та й шкода його, що так пішов! То вже така їх фамилія... І мати небіжка так пішла...

¹⁾ Двірць—станція, вокзал.

²⁾ Пане... розумієте по латині?

— Розумію.

— По німецькому.

— Розумію.

— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі... її мені відібрали, при томі: старинна історія, середньовічна історія і... історія нових часів.

— Et quas scholas dominus absolvit¹⁾— питав дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі

— Ergo philosophiam majorem!²⁾

— Ні,— сказав Андрій,— філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, впрочім і те ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів із випуленими очима, немов не розумів із них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкопиння підлогу.

IV.

— А оцей хлопак,— сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопака—то таки тутешній. Це, бачу, з тих «кишенківових майстрів». Не знаю, на що його тут держатъ та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А от завтра акурап дві неділі— присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще його ані разу не кликали «на протоку».

— Ані разу не кликали, за дві неділі— скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно діється... Ну, а он той, то наш газда, той уже тушп зимує.

¹⁾ А які школи пан закінчив?

²⁾ Отже вищу філософію.

— Коприй другий? — запитав Андрій, не видаючи нікого більше.

— А, туп у нас є ще один «бургер»¹⁾. А встань-но ти, легаре! Рушся з місця, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті покінець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася спрашна, немов не з цього світу проява. Це був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, у зад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим, покуйдовченим волоссям, яке надавало ще спрашніший вираз його і так спрашному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, свіпилися мерпвим, скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, яріючого серед помемків. Краска лица, так як і у всіх жильців цієї нори, була якась земляна, тільки що в цього нещасливого лице очевидно віддавна не було миге і бруд корою спояв на його висках. Він був впрочім майже зовсім голий, бо годі було назвати одежою сорочку, з копрої мав на собі тільки й усього, що ковнір, рукави і подовжну шмапу, що звисала долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж запряся з жалю і обридження, побачивши поту до крайности занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра-ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на цього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були по-

пухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, власпивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надупий і нагадав Андрієві пих американських дикарів, що їдять землю і коприх рисунки з такими-же страшно надупими животами він колить по видів. Тільки руки сильні і здорові свідчили, що й це людина робоча, хоч не знапи, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибіль.

— От видите, це наш бургер, а радше Бовдур, — сказав дід, — він Бовдуrom прозивається. Він туп газда в тій казні, бо туп такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він туп, богу дякувати, перезимував. Адить, який відсипився! Нівроку йому, красний ¹⁾! Ми його таки держимо на показ, чень-би його хто купив на заріз. Уже тепер небагато його й годуємо, все лежить па лежить, бо, бачите, він так відсипився, що не може добре спояпи на ногах. Тільки руками що зарве, то вже його, — о, в руках ще міцний, ну, але то байка, виросте й з того!...

Всі в казні зарегопалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Цей останній усе ще спояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, спояв та хипався на своїх грубих, попухлих ногах, — спояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напів отворені сині уста видно було

¹⁾ «Бургер» — горожанин.

¹⁾ Красний — гарний.

затиснені зуби, немов він усю свою смілість збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоч погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив даліше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а пепер хоч-би може й хотів, то його не пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відізвася хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто мені що за ню дасть?

Сказавши це, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого Жида, переступив через хлипаючого мужика і непервердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недокурки продимленого тютюну, т. зв. «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, сплвовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по спінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув легше, став насеред казні і махнув рукою:

— Отже не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту й розігниюся, а не піду! — При тих словах він знов плюнував чорною мазею на спіну, саме по-над лицем сплячого старигана.

— А за що-ж тебе тут держать так довго? — спитав премптячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось

диком, немов Андрій пим питанням вразив його в дуже болюче та недопике місце.

— Держать, бо держать! — бовкнув він, а даліше додав: — Хотьать мене веспицю-пасом до того села, де я родився, а я кажу: Я не родився ні в яким селі. — А де-ж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чім ґрунті та дорога? — Та на дорогах на нічийм ґрунті, бо й сама не має ґрунту: я родився на воді, як моя мапа паромом через Дністер перевозилася. — А де-ж той паром? — Певно з водою поплив, бо в мене за пазухою його певне нема. — Ну, а де-ж ти хрестився? — Я того не пам'яю, ідіть спитайте тих, що мене до хресту держали, щастя-долю відобрали. — Ну, а де-ж ти ховався? — Між лихими людьми. Але в котрім селі? — Та вони в кожному лихі. — От такий був мій протокол. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюди, та й тут, богу дякувати, заперли як запечатали. і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого старигана і втонував у своїм купі, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що-ж дало життя цьому чоловікові? Які пепер мусять бути його спомини, його надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко задуму-

шився-би в тій страшній безодні. Конечно, роздражнена Андрієва уява додавала шуп багато лихого та недоброго, малювала йому сироту безбатченка, попи-хача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного від малечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирости, ні любови. А тим часом воно було хоч і правда та не зовсім. Були й у Бовдура хвили щастя і любови, були й у нього пова-риші щирі, такі-ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він,—ну, та все це тепер припало густою верствою здичиння і за-буття і думка його, мов заклята, вертя-чись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала далше ні в минулість, ні в прийдість. А панам «інспекторам» не-квано діялось випускати його,—по-ж і сидів Бовдур, забутий богом і людми, сидів та пух і гнів живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жие самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жие, що як пішло рано купити того хліба за 14 кр., то візьме його перед себе та й зараз з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить от цього дурного бойчука, щоби йому вечором дав кусень хліба, розуміється, на вічне від-дання...

— Ну, і він ніколи не виходить із цієї цюпи?

— Ні, відколи я шуп, то ще я його не видів на дворі. Не знаю, як уперед. Бов-дуре, ти вперед виходив де-куди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:—Ні, не виходив ні-куди, лиш раз до протоколу.

— Ну, як він тут перетримає зиму в цім адамовім убранню, то я вже цього не знаю,—сказав дід.—То як мене привели, то були вже поті останні морози. При-ходжу сюди, студін така, що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім купі, де тепер і тим самим мішком накривий. Увесь посинів як боз, а не каже нічого. Я походив прохи, посу-копав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: Ей,—кричу—люди, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите! То вони прохи на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печі про славу, то ми прохи відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не попили? — спитав Андрій, здригуючись немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що попили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався!—сердипо від-буркнув Бовдур.—Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був!—аж скрикнув з зачуду-вання Андрій.

— І довго-ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор-же сюди не приходив ніколи?

— Е, ще чого не стало! Доктор! А докторові шукати хто що дасть!—сказав, з гіркою насмішкою дід.

— Ба, та-же, бачу, є припис, щоби доктор що-дня, або бодай що-тижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але в нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходив ніякий надзир?

— Таки ніколи й не приходив та й годі.

V.

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці, та й Бовдур підперши голову на лікоть туманів у своїм куті гризучи багу. Старий почав розпитувати Андрія, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-є лиха доленька несла-а до цього Дрого-обича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві, або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що за-аробив, де-якої муки для дітей, та й іти-и до дому-у-у!..

— Також газда!—жарпнував дід.—Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого,—лекше йти, як на чоловіці того полотнища небагато телімбається. А гуня також празнична,—поли хотів підкапати, але відай через помилку повіддирав. А може де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікові годі всидіти, преба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й в прах, і поли лишив і від добрих приятелів утік! А тут скоро йно показався, спав коло косцюла, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та по-під ребра, та: клінне!) вашеці, просимо до по-коїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-й мої.—голосив він,—що там з вами станеться?... Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Та-же вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну до дому!..

— О, далеке ще пото завтра!—сказав чорноголовий хлопак.—Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От бис мовчав та не різав мене без ножа—скрикнув чоловік, і знов похиливши голову, захлипав мов дитина.

— Та ні,—сказав він по хвилі рішуче,—вони мене мусять нині випустити. Що я

!) Клінне—укліпно.

ім винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? Защо-ж мене можуть держати?—І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої квартирки, де крізь невеличку щпарку видно було кусник сіней і мигали, мов іні, поліціянти, проходячи сіньми.

— Діду Паньку! — обізвався тимчасом селянин, що лежав горілиць на ліжку, — діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки¹⁾ решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі, чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адить, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чяпів Бовдур, а відтак не кажучи й слова підійшов ід Бовдурові і записнуптим кулаком ударив його так сильно зверху в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз кавав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою що сили копнув селянина в живіт, хоч сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім-же-би тебе розбив! — крикнув він, — то ти ще так мені платиш за моє добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свиноїде! — крикнув і собі-ж Бовдур, з напугою схапуючись на ноги. — То ти-би за пушку недокурків чоловікові голову провалив!

— Тако-би вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого певно не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А най-но лишень обернуся в другий бік, іпо зараз хапс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, маєш, коли птя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегрижену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, далі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся, Мипро премпяти скулився на своїм пепеку, боячись бійки.

— Ну, що-ж ти мені наробив? Що-ж ти, псе, за того варт? — прохрипів селянин здавленим з люпости голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твое, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і не чекаючи зачіпки ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши тее Бовдур знов спокійно ляг у свій кут,

¹⁾ Файка—любька.

не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування поповченого селянина.

— Це в нас «старший полбовий», — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в долові, і все ладиться виймати тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варпо, бігме, за жменю баги... око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постілі, пакав людьку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрієвого запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії, та й великі злодії, що все сваряться за моє і твоє, і так уже на тім помішалися, що на остатку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— Оп-бис, діду, спулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нього Дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів сміючись дід Панько, — і то тобі завкридно, ненажеро! Та-же то чень не твоє, що я заговорю!.. Оп і його грішного, — говорив далше дід Андрієві — заперли також за «моє» та «твоє»: десь купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. Продавець 30 кр. у руки та втеки, а його, наймита божого, крамарі в руки та до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а за ним і Митро та чорноголовий хлопак, котрого дід назвав був «кішеньковим майстром». Дорожівський не обзивався більше, тільки

сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час спояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти де-небудь у поту нечисть та нехар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, що лежали на землі, хоч і так не міг зробити більше п'ятишости кроків. Усі погані та сумні факти арештанського життя, що разом, мов з відра жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь сорокатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зіпсуття окружуюче його в тій тісній клітці і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільности, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле це людське горе своєю безмірною вагою налягло на нього, обдало його широкими, ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там за стінами цієї поганої клітки, на подвір'ю залітим сонцем і вибрукованим гладкими плитами реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса»¹⁾. До середини чупи було удари палестри о «кічку», чупи було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі враз зі спадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чупи

¹⁾ Кікса — гра в карти.

було скрип залізної димавки¹⁾, котрою хтось димав воду з керниці. Але більше не було чути нічого, і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, топа сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоч вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи пюпюну до люльки. — А ви, пане — спипав він Андрія — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а цього якось не міг навчитися?

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я-би, бігме, здох отуп, як-би мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скруплики йде, це ліпше купувати, ніж пачки.

Тимчасом Митро, хотючи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився протягнутими руками за віконну ґрату, підвівся на руках трохи до гори і виглянув на двір. Але в тій хвилі почувся якийсь пріск, і мов опарений пустив Митро ґрату і впав на підлогу, вдарившись боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся з надвору крик капрала, котрий переходячи саме тоді по-під вікно з ремінною пріпачкою в руці, побачив Митрови руки на ґраті і вцідив по них що моці²⁾ пріпачкою. Охнув Митро, випря-

мився, і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: — „Вже швидко сонячко зайде!“ А відтак сів на ліжко, обтер рукавом слёзи і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забряжчала своїм поненьким бряско-том колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні й промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Темерал! До pana інспектора! — кликнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий¹⁾ панок, бідачисько, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом Дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасомі!

— А уцтивих Дорожівських газдів водять? — спитав гризко Митро.

— І ти, жабо, пхаеш свою лабу до гурту! От-би мовчав та дихав! — крикнув до нього Дорожівський гнівно.

Знов тихо стало і тільки чути було пакання файки в зубах діда Панька, та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз роз-

¹⁾ Уцтивий — з полсьбкого, привітний, чесний.

¹⁾ Димавка — держало насоса, що ним воду з керниці тягнуть.

²⁾ Що моці — що сили.

пахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістьками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальцем перевішеним через руку.

— А що сказали?—спитало разом кілька голосів.

— Нічого,—відповів сумно Андрій.—Розпипали і казали ждати, аж папери придуть.—Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кожний ждуть уже так довго приходу своїх паперів, і може де-кому з них по при власне горе заскучило серце жалем і за цим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був може на таке-ж довге чекання, як і вони, що тим словом, так як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вільного, хорошого світа і заточений тут, у цей гідкий лбох, на дно суспільної неволі!...

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і підступивши до Митра з протягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А моли йому гарячої дай, не хліба—сказав Дорожівський.

Але Бовдур не слухав цієї любезної перестороги і підводячи свою руку прохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли бо в мене самого мало, не буде чим завпра й поснідати, заки при-

несуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба!—налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не плити весь рано, було собі лишити й на вечір!—сказав дід Панько.

— Мовчи стара торбо!—відгаркнув Бовдур, і знов до Митра:—чуєш, чи ні, давай хліба!

Але дід Панько цим разом не стерпів згідного слова. Мов молодик він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'яною.—Ти гнилобока помано,—вкрикнув він до Бовдура, ти що тут за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти безпорткий¹⁾ голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тебе черви до решти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покоптився по під стіну.

— Ну, ну, пручай, пручай, пручило-би тебе в гарячку!—воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трупить!—відрізав дід Панько.—Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й помусвої лабищі під самий ніс: Митре, хліба давай!

— А так, так мені хочеться, що мені зробиш!—упирався Бовдур.

¹⁾ Безпорткий — безштанько.

— А я тобі що маю робити, сатано! Най тобі той робить, що по смереках дереться, не я!..

Андрієві страх прикро було слухати цю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдурові, кажучи:

— Ну, на, та повечеряй, коли голоден. Це ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане,—сказав дід Панько,—на що ви роздаєте хліб? Не тепер, що за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію,—відказав Андрій,—хоч і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоч за що післати?

— Є, є. Маю зі собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від шого, до котрого їхав; прийдецься з пих грошей де-що прохи минути, хоч вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді то чоловік мусить рятуватися, як може,—сказав дід Панько.

А тимчасом Бовдур дивним, спрашним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов це Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз приняло воно. Чи біль, чи жадова, чи подяка виражалися так на тім лиці,—це годі було розміркувати, та й арешпанці не

звершали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилину на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і прибуючи його сили, спис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій куп, де зараз і втонув,—тілвки чути було глухе цямкання уст, жвакаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають па світі,—почав балакати дід Панько.— Один-би, як от наш Дорожівський, за кусник хліба братаю око виймив, а инший хоч сам голоден, а другому й останне дасть. Та й то, видите, не лиш люди такі, але й цілі села. Де-куди в селі то нарід жрецься, б'ється за межі, за містки, за ступинь праву, за бодяк, одним словом, пекло існе¹⁾. Ні там діда обдарують, ні подорожного приймуть, нікого не порятують. І раз-у-раз усі за-падають: а це моє! а це моє! І пак за тим «своїм» убиваються, а тут все траплять, усе траплять томо «своє», все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, то люди живуть як брантя, згідно, приязно... Сварок там ані обмови нема, один одного і в роботі підрятує і грішми і худобою в потребі зазичить, і бідного не опустить, і подорожного прийме, нагодує. ну, і якось проте не бідніють, живуть і мають і дітям своїм лишають. То вже про те-хто, як хто, а я добре знаю, хоч небагато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди по Під-

¹⁾ Існий—справжній, дійсний.

гір'ю нарід далеко ліпший, ніж там туди по Долах.

— Бо може там бідніший?—сказав Андрій.

— Та воно господь знає як,—відповів дід.—Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і ґрунти ліпші і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й пої не відправить чоловіка голіруч, а все хоч що то, а уткне в руку.

Тимчасом на дворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним пакож Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати,—сказав по молитві дід.—Тільки не знаю, де-би пуп вас, паночку, примістити. Відступив-би я вам своє місце, але я старий, каліка...

— Ні, ні, не треба,—перебив його Андрій.—Ото-би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду цю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде,—відказав дід.—От-би ви, Дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця,—відворкнув Дорожівський.—Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежать під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди.

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав, і ще раз просив діда Панька, не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж пуп Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще прохи ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пустю на своє місце.

— Добре, брашчыку, біг заплатить тобі,—сказав Андрій.—На маєш пуп моє пальто, накрийся, бо в ночі буде холодно, а мені воно хоч легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись а хто й ні,—лиш Андрій, широко випріщаючи очі, щоби не завадити о що-небудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий, асфальтовий поміст.

VII.

Мислі його, придавлені вагою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і пугались. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричущою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чим-раз густіше заліплювала його тілесні очі, думка успокоювалась, міцніла, порядкувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його з прудом, але живо немов вигарбувався з цієї темної западні на

ясні зорі, на чисті води, на вільний, веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видався йому таким хорошим, таким веселим, таким вільним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою як нині, саме перед спрашним, глибоким упадком. Ніколи стільки блискучих надій на будуче не роїлося в його голові, як саме нині, на кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любови не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилиною, коли мала для нього загаснути—може й на віки!..

Ціле його життя пройшло в бідности і недостатку, у важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було направити на хороших професорів, котрі вміли-би зацікавити, давали-би поле ученикові до власного мислення, заохочували-би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних, він не знав світа, пройшов гімназію дишиною, аскетом, і ще перед матурою ¹⁾ почав слабувати на груди й на очі.

¹⁾ Матура—останній іспит при закінченню навчання в гімназії.

По maturі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Незвісне досі чуття любови до жінки пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало додавав дійсного світа. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним в іншій світлі, многи з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Це була важка внутрішня боротьба, довга и руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвипку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися—віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народа від чужовладства, свободу людини від пуги, які на неї накладають другі люди, нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові, високі думки, слідили їх розвиток у цілм сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрупувати на них увесь свій світогляд. Це були блаженні хвили для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться люби-

мими думками, подає дружньо руку на долі найсвятіших переконань! Але обоїм ще чогось хибувало. Після гарячих спорів про теорії, після чипання найкращих і найосновніших писань про цікавіший їх предмет, вони мимо-волі заглядали одне одному в очі, глибоко-глибоко, немов спаралися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем гарячішим від огню переконань, їх уста прерптіли не словами наукових доказів, їх лица паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і це була друга мочуча сила, що перла їх к собі. І не раз серед чипання, серед гарячого теоретичного спору їх голос прерптів і звільна замирав на дряжачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах!— зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні,— чому ти хвилі так скоро минули, чому не прівали довше? Чому я мусів спратити тебе, навіки спратити. Ганю, щастя моє?..

З прерптом прівови думка його перелетіла через сумні, важкі часи перелідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в шюрмі, перед судом,— йому поперед очі пересувалися їдкі, безспидні насмішки газетярські над його думкою, над його любов'ю. Він дряжав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прійшла на гадку його спрата. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали

листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горю обмінятися хоч кількома словами з коханою людиною. Швидко й того немож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя— на кілька хвил, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилували вийти заміж за иншого... Андрій переболів цю спрату, глядів на неї супокійно.

— Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не пріб'є її думки, не пріглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, а що-ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Як-би я не був так усією душею полюбив її, я був-би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Як-би я не був так усією істотою полюбив свободу, не був-би я тепер терпів неволі, або й неволя не була-б мені такою ненависною, такою болючою!..

І далі пріходить йому на думку послідне звидання ¹⁾ з нею вже замужною, оп тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А пріцінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в тій хвилі він почув, що його давня любов не виспила, не завмерла, а живе, палає, як давно, панує

1) Звидання— побачення.

над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою справу: рана загоєна вже з часом по прохи, тепер відновилася, кров упишена горем та недугою, знов розігралася;—але що з того! З давньою любов'ю він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила з мною?—шептав він їй, упоєний пруючим щастям.

— Що-ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла за-для тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він писне її до серця, немов давні, хороші хвилі їх свободної любови зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя; що ти зробила з собою? Чи буде в тебе досить сили опертися оточуючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи! А сили в мене стане. Мій чоловік pomoже мені!

— А з мною що станеться, Ганю? Хто мені pomoже випривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій. Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі...

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі? Ні, це помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та пради для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед мільйонів! Яка-ж її ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли мільйони довкола нас у слезах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb wieg sollen beide elend sein¹⁾. А ти не віриш тому? Побачиш!..

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіма порами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма копиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його проняла судорож, йому лячно спало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привиду, але швидко побачив, що це не привид, а дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіма порами нові хвилі холодної пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкрипих ожеледею горя, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любови. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому спало так легко, мов у літній купелі. Осб він хлюпочеться ледве чутно в чистих, легких хвилях, що

¹⁾ Ні, моя любя, ми повинні обоє бути бідними.

пихо-пихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому проп'япо жили—зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, впливає пота невсипуща, революційна кров, бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна оберегатися в його жилах згущена, п'ягуча холоднава—темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, оп'ямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий!—прошептав він і напмацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане?—зашепотів пробуджений Митро,—лягайте ось тут, я встану.

— Ні, ні, не треба,—відказав Андрій,— мені досить місця ось тут, коло тебе!— І він примуdivся побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча, революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гаряче цілувати Митрове лице і його гарячі сльози полились на молоде, дитяче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане?—спитав зпиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте,—відказав хлопець.—Якось по буде. Адить, я може ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її

тиском: котре спокійно, котре прівожно, котре болізно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшись, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і Дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарях, носити воду, загалом до «хатньої» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачущий мужик—він був з Опакої—і чорноголовий хлопак пішли з міплами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий Жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур іпакож не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій куп.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви про хліб насущний, про здоров'я та тихий супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська тільки для нової муки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім-би їх побив, та-би їх побив з їх порядками!—воркотів у своїм купі Бовдур.—Держать чоловіка о голоді до де-

сяшої години, доки пам'яток якомусь свинопасові не сподобається встати та роздати тоти мізерні крейцари! Аби їх стільки колок в кожний бік шпигнуло, скільки мені тут тих крейцарів дали!...

В казні вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільного місця, почав ходити по казні, хоч ноги його ще дрожали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від цієї ночі мов приском посипане, і його брала обридль знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, впискала свій бруд до крові. Він ходив і думав

— І чому то чодовік не машина, така, котру-б тільки розум накручував на свій лад?—думав він.—По-що ще тої другої, необрахованої сили—чуття, котре пугає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, як-би по розумному, треба було тут нині сидіти? Ні! Жив-би собі у Львові, хоч бідуючи та лихом лапуючи, а все-би жив та працював та вчився, і був-би вільний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоч на денчок, хоч на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені в заміні за краплину своїх солодощів,—та й тепер знову! А жаль, що так склалося! Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи,—та що, руки звязані!

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той

невідступно водив за ним очима з якимось дико-понуриим поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, що блищали тільки блиском гнилого порохна. Він почав чути ще більше списнення серед тих тісних стін, серце його прівожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із цієї відраливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із грудей. Але Андрій не подався тому страхові,—в його серці надто много було любови до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз-же підозрівати чоловіка, нещасливого як він сам, про які-небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і перемагаючи самого себе кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався мов опарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Упова взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим, мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизівка, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі,—кости розступаються перед нею, а рука полочиться в середину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добивається до нього осторожно крізь пупаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити горобця серед хворосту. Осб

вона вже близько,—він чує це по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, замепалося на всі боки, мов пташка в клітці, — напужується, тріпається взад і вбоки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все даліше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить. Гострий, прошибаючий біль мов блискавка пройняв Андрієве тіло,—він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а це що таке?—промовив він, протерши заспані очі і розглянувшись по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його грудей великий п'ягар, котрим вона підчас сну була наведена, і ще повиділось йому, немов у першій просонню побачив нахилене над собою чорне, спрашне лице Бовдура. Але це певно лиш зо сну йому так повиділось, бо п'ягару на його груди не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами замотаними в мішок і навіть не дивився на нього, а впромовив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

— Е, це певно запінка надавила мені груди,—подумав собі Андрій, відп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзоркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капінку свіжого повітря, внесли якийсь запах вільного світа,

і в темній, понурій казні повеселіло. А туп ще чорноголовий хлопак при замітанню найшов чопирі крейцарі, котрим дуже втішався і за котрі рад-би був накупити бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебелєвський і Дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що Дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебелєвський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки, то була єдина заплава для арештантів замітаючих канцелярії, та й то заплава для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і призначивши на кожного арештанта 14 кр., післав двох п. є., діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупки хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр., а він доложив до них ще своїх 20, і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр., то певно не бачив того, що з купта блимали Бовдурови очі і невідступно слідили кожний його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій, і якоюсь задрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр., немов ті 20 кр. винято в самого Бовдура з під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату

Укоханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка, ні, я не саодикий! Є в мене повариші, щирі, сердешні, гаряче перейняті пією-ж думкою, що і я. Вони й поможуть у потреби, і порадять і розважатъ! Та все-таки — туп уривається думка знов на сумнім, болючім поні. Та ні, набігає нова думка з новою потіхою: адже й вона для мене не спрачена, любить мене, як уперед, не цурається мене, не відгорується від мене своїм нелюбом, мов муром, переписується зі мною, і радить і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший і приятель мій і думок однаких. Ах, та все-таки!—і знов уривається весела думка і Андрій мов під вагою великого болю опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, претпачі слези, пекучі як огонь і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а властиво думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоч-би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоч порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушчатись. Це-би в психологічний дневник втягнути — «вплив думки на органічні чинности»... От гарна-би річ була вести такий дневник, де-би втягано завсіди кожну об'яву чуття, кожне вражіння, і то день за днем, довший час! Цікава-би вийшла статистика духового життя! Пізнали-б ми, якими то

вражіннями, якими чуттями найбільше живе чоловік, яке то буденне життя пої «божой іскри», котра в рідких, виємових хвилях так високо зноситься!

Його зайняла думка такого дневника і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібности, немов осб-осб збирався сам її ввести в діло. Треба кількох, кільканацяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, — щоби вони розбирали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кожний переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тільки здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе переплутає. От як-би який небудь механічний психометер винайти, похорий на той, що зладив Вундт для мірення інтензивности чуття! Штука вийшла-б цікава і важна для науки. Досі психологія займається якістю вражінъ, а про масу їх мало й гадки має. А прецінь, бачиться, туп ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо-ж певна річ, що ті вражіння і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди виполочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так як помогла вже ввійти хоч трохи в психологію громад і мас суспільних.

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючи серця і чуття, вспокіли Андрія. Йому пригадалися повариші молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися

їх спори, їх спільні змагання до поповнення свого знання, їх дитяча радість з пізнання кожної нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов між ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковична гадь людського роду—неволя! Його уста бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Та-ж не завсіди бурливе море,—тихес
частіш!
Та-ж і в бурю не всі човни гинуть!—тим
ся ти потіш!
А хто знає, може в бурю імено спа-
сешся ти.
Може імено тобі ся вдасть до ціли
допласипи!..

ІХ.

Забрязчала колодка, отворилися двері—це вернулися з міста арештантки з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, пюпюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештантки посідали, де-хто міг, і почали їсти. Бовдур, коприй нині був очевидячки роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а цьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та бо його за 19 кр., а твій за 14 кр.,—толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятвбу.

— Штирнайцять-би тобі зубів випало порбою!—відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на тобі ножа, Бовдуре,—сказав Мипро.

— На що? Хіба побі голову відрізати!—гаркнув Бовдур і вкусив усим ротом кусок хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покравя принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись з боку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що цей чоловік страшенно голоден, з такою ненажерливою захланністю перебив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немов-би він від кількох днів не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лица і тої неподібності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг-би тепер з'їсти першого ліпшого чоловіка цілого і що він оп-опі кинеться на копрото арештантку і відкрийть йому зубами такий самий кусок живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсіди такий голоден?—питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А побі що, Бовдуре?—спитав він.— Шалбга ¹⁾ на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що?—А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав:

— Ні, по лиш нині йому щось паке сталося, чи неплю з'їв, чи що. А звичайно звантажить опак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може це й шалбга, не знаю,—відказав понуро Бовдур,—але я їсти хочу.

— А може-би пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з прахтирні принесуть печеню,—дражнив дід.

— Я їсти хочу, голоден!—повторяв з тупим упором Бовдур.

— Ну по їж, або хіпо побі боронить?—сказав чорноголовий хлопак.

— Не борониш?—звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед хлопаком,—не борониш, ну то добре. Давай!—І він простяг обі руки до хліба. Хлопак хопив хліб зперед рук Бовдура.

— Давай!—крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось спрашним огнем,—давай, бо або твоя смерть або моя!

— Ова — передразнювався хлопак — або моя або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру, та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу,—відказав лагідніше Бовдур.—Давай сюди хліба!

— Чи ти спієся, чи що? Чого ти мене вчепився?—крикнув хлопак.—Вже попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся наді мною!—лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загоралися чимраз спрашнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику,—відказав так само лагідно хлопак,—іди собі з богом до дідка!

Замість відповіді на цю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбенвки, спустив їх на голову хлопака. Мов сокирою підпятий повалився хлопак до долу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але хлопак не кричав. Тільки, опямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі, попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів із болю, почав копати ногами, але не міг позбурися хлопака. Він хопив його одною рукою за волосся, а другою почав гримати в плечі, але хлопак не пускав, а чимраз глибше вдавлював гострі нігті в Бовдурове тіло, аж з під кожного нігтя кров виступила. Бовдур не пускаючи волосся сіпнувся взад і хлопак упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і на осліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкопіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на куски. А тимчасом хлопак піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злості, було ціле майже в крові,

¹⁾ Шалбга—скаженість.

з очей виступали слюзи, губи розбиті віддулись, а зуби міцно спялися—оттак він випрямився і не кажучи й слова замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розбороніть їх, бійтеся бога!— кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий біль як на свій, і йому здавалося, що кожний удар влучає в нього.

— А як же, ще чого не стало!— відповів дід, їдючи далі спокійно, — не треба! Та-же їм те потрібно, трохи розрушається, розімнятися... на печінки легше. А ще як із себе трохи тої поганої крові здіють, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спскій, вони так як ті собаки: погризуться та й полижуться. А як-би хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені стояли на погошові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на команду, кинулися на себе. Бовдур ударив хлопака кулаком по руці, із якої випав хліб, а за те хлопака лівою рукою заїхав Бовдурові межі очі. Відтак зчепилися разом і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дере, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і не пускаючи один другого з рук, разом мов два звірі не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Рятуйте!»

На крик влетів до казні капрал з тріпачкою в руці, а видячи борців покрова-

влених на землі, що кричали і все ще не переставали дертися, обернув тріпачку «старшим кінцем» п. е. взяв ремінь у руку, а дерев'яним держанком почав на осліп цідити обох, куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку,— а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки¹⁾, котрим зручний різник лихо встроїв ніж у груди. Капрал розлютився й собі ж, і не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт по-під ребра. Аж тим способом йому вдалось розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по кутах, але капрал не переставав лушити їх держанком, куди тільки міг засягнути.

— А драби! А злодії! А опришки!— шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лича, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів хлопак з плачем. — Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребаний!— рипів капрал і знов на Бовдурову спину поси-палися держакми мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе иншим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало!— глухо, понуро відповів Бовдур.

1) Пацюк—свиня.

— Що, ти ще пащеку рознимаєш?— Лютився капрал, замахуючись здалека пріпачкою.— Не будеш мовчати, ти гною смердячий? Опже пожди, як тобі цього мало, то й того не будеш видіти! Пропосться трохи! Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просити пана вахмістра, щоби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистати, чекай! А ви туп пам'ятайте собі,— обернувся капрал до прочих арештантів— не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песья кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капрала. Щось немов усім здавило горла, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита, глуха пиша в казні, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казні, сказав: — Нопо homini lupus!¹⁾

Андрій, блідий як смерть, устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього, як боз, але той вид відобрав йому силу,— він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

¹⁾ Людина людині—вовк.

— А видиш, треба тобі було того?— відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре,— промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, скільки хочеш.

І він узяв свій хліб, відкріїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Давися!— ревноув Бовдур, невідводячи очей до гори і шпурнув поданим хлібом під ліжко. Андрій задеревів зі страху та з дива і не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжко, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого?— сказав грізно дід Панько до Бовдура.— Пощо святим хлібом мечеш? Кольки-би тя сперли, ти відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть— буркнув Бовдур,— усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубок і ляг на своє місце.

X.

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернувся його духові сили, він старавсь лепіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення вся-

кої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді, чисті серця високо по-надусе піднімали хоругв людськості, де виковувалися могуті оружні ряди, що колись—незадовго!—мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні, природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось єдине жіноче серце, прихильне до нього, може в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придушена, припоптана в мільйонах та мільйонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов, і про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Ех, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, як самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже-ж діло твоє, хоч і йде до всевітнього братерства і вселюдського щастя,—чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно твоє діло, що в ньому сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Адже-ж людина, котру ти любиш, хоч і нічим її не в'яжучи, хоч і зрікаючись її посідання, хоч і бажаючи її щастя з другим, адже-ж поща людина хіба-ж не тим

тобі так мила, що при ній упали найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілунки й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі премить у твоїх нервах? Ех, голово молода та самолюбна! Покинула-б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула-б ти довола себе пильно, уважно, братерським, люб'ячим оком! Може-б ти побачила близь себе нещасливіших від себе! Може-б ти побачила таких, котрим нівідки несея промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може-б ти побачила таких, котрі на це дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч-би обманливої надії! Може-б одне твоє слово щире та привітне осолодило їм їх долю, втішило в їх серцю боротьбу страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило круг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипучим горем!.. Та ба! Велике горе те вже має до себе, що замикає серця людські, так як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. Із замкнутими серцями, здавленими вустами проходять поруч себе нещасні, котрі нераз кількома словами, одним списком теплої, братської руки могли-би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе—і мовчать... Ех люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не капи й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тимчасом Бовдур лежав у своїм гнилим куті, з болучим, гниючим тілом, роз-

биною душею, без проблиску надії, потіхи, віради,—а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда відмалечку, від дитинства. Погорда, штовханці, побой... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байспрюк! Знайда! Бовдур!... Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома—все те тільки газді доскулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за те плату бере!.. Хирляве, слабовище, замліє, лихо плачене, лихо зодягнене... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим—у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя,—відбив дівчину, взяв, оженився!.. Як-би то бідному не все вітер в очі віяв, то-би... може бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою пямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було вірадного, нічого такого, на чім-би могла спочити душа, чим-би могла порадуватися згадка. Але думка лепить даліше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться знайти їх меж картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? Про те він і згадувати не хоче. Це така думка, що морозом проймає. Але швидко,

швидко, здається, буде мусіти докладно й потю собі припімнути. Досить—він утік і втікаючи, ще раз позирнув із горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?... хати і прокляв їх. І нікому, ні перед ким він не визнав, з котрого це села він утік, хоч тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив прохи. Хоч робота погана, та все-таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк кидався він на їду, і їв, їв без тямки,—проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоч раз чупи сить у собі. Пипи зразу не пив, аж відпак почав, як її не стало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм життю з одним таким-же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина і Бовдур через чопирі роки жив з ним, як із рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі рятували один одного, не питаючи: а коли віддаси? Хоч, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоч уважає Семена зрадником і фальшивим, все-таки радо згадає ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потрівали довше!

Аж за-для дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну, бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, ви-

рослу в погороді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливости безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кілбчаста натура стала ще різчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послухній і добрій людині. Він любив її, але його любов дужче гнула її до долу, ніж доперішнє життя. Скільки сварки, скільки побоїв виперпіла вона від нього! Скільки гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова сказаного наперекір. І те любило його. Він допікав її до крайности, щоб збудити в ній відпорну силу, а тимчасом її сила — то була податна, мовчазна і слухняна любов. Бо вона, пише ягня, любила цього звіря! І то та любов додавала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття. І як він не прозивав її! І сукою і жабою, — вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридженя до пої безграничної покори та податливости, і хоч не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і прогнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоє такі. . розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Скільки раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку! Бо вони обоє силою кон-

трасту споріднені з його душею, доповняють її! Бо в його серці, під грубою льодовою кригою пліє ще й досі невидгазла іскра любови для тих двоїх «розмазливих» людей!

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало прийде рано з роботи — він ходив на ніч до ями — та й просто до шинку. Корчмарю, давай їсти! Добре! Корчмарю, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечера, доки знов не збудять на роботу. Це вигідно, не треба хати наймати. Шинкар у день не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов, — ще й шинкареві пси рот оближуть, чисто!..

Це був єдиний час, у котрий тепер Бовдур вадувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззвязного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум мов млинове колесо в голові гуркотить... Турррр-ррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Туррррр-ррр!.. А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!..

— Ах, ще-би раз так, хоч денбок, хоч хвилю, господи! — зітхнув Бовдур. — Забув-би чоловік, а то починає оживати все, все починає рушати!.. Або коби

так: встаю завтра рано, а в голові шумить, крутиться: пуррр! Перед очима минається, кругом, кругом!... Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жию, а сам о тім не знаю, — і так навіки, назавсіді! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, погане ще поганішим! Виходу нема. Та й пощо шукати?... А ще перед кінцем раз, але... гарно!... П'яндесять, тільки без двох шісток, бігме що варто!... Та й спрапити не маю що!...

— А моя молодість?... Чорт її бери. Саме бодряччя, сама кропива! Прокляття на неї!

— А вони обоє?... Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!...

— Але може ще колись було-би ліпше?... Ні, не надійся! Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він — може у нього отець, мати?... То нехай собі, в мене їх нема й не було!

— А може... яка...? Ігій, я-би мав на те зважати? А мені що до того? Най йде за другого!

— А може...? Ну що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!... Ох, як болить, як пече, як щемить! І шут, і шут, і шут, всюди, ціле тіло!...

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, та здичінням тим

доведеного до крайньої розпуки. А прецінь хто знає, як-би вчув був Андрій ті слова, як-би подумав був про цю муку, — може одне його слово було-б могло її впихомирити і спинити її спрашні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Мипра і ві сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знову ходить по казні Андрій блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель починає душити його слабші груди і мислі починають плутатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно в нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздуху, в холоді!... Його любовні сни бліднуть і дармо він старається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Півтінь лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед запупленими очима мигають дикі, почварні лица, з розчіхраним волоссям, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжку, широко розтворив очі і дивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані, грозячі лица, опускаються згори, нахляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталось?—говорить він сам до себе.—Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки нараз вони мене переслідують? Чи так швидко гриза під'їла мене? Та я, бачитьсь, її не гризуся так дуже!... Ігій, це погано!

А Бовдур у своїм купі також лежить та й думає. От, як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відібрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як-будь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз дозволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого,—ні, булок, та досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити,—пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не наблювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки кінець не буде. А кінець що? Однахвиля! І зовсім неспрашно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім побачимо, чи страшно буде,—все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!...—обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдуrowого серця.

— Чорт бери! А я не молодий?—відказала друга думка.—Він був досі щасливий, стільки щастя зазнавав щодень, скільки я й за цілий вік не за-

знаю! Це не по правді, треба трохи помінятися!

— Але може-б не конче...?—закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Абò що? Пощо бавитися?—відрізала знов голосна, пануюча думка.—Для нас обох ліпше буде, швидче скінчиться.

— А може в нього отець, мати?...—Чорт їх побери! Най знають лихо! В мене їх нема й не було, а я-ж що, не чоловік?...

Але диво! Хоч голосна, пануюча думка так досадно спаралась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все-таки він чогось дрозжав усим тілом, позираючи скося на Андрія та боязно спискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеться,—воркотів він,—спрах як їсти хочеться! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чинитьсь добрий та лагідний! Ні, небоже, не допоможе тобі твоя добрість, не зауриш!...

Двері відчинилися і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера!—промовив він ласкаво.

Темера зіснувсь. Йому почулося, що це голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну певно, де топо, ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим

небіжчиком патунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай йому пам господи душеньці легко! Але що-ж то з вами сталося? Аж я свої вуха забув, як сказали, що туп Темера сидить із Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усього лиш один був Темера. Певно, по син його, або-що! Бідний хлопче! І туп вас між таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов прівого, неначе оп-оп йому вирветься щось із рук, що він уже вважав небезпечно своїм.

— А може вам треба буде що принести їсти, пити?— питав далі старий.— Нині капрала нема, замість нього я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груди, коли почув ті приятні, щирі слова, коли пізнав, що й туп є добра душа, котра ще може робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з цієї нори! Йому бачилось, що це він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні звичайні дари, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити,— як-же-ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!...

— Пане!—перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур.— Кажіть принести горілки, квартиру цілу, то буде на пару раз.

— А вільно-ж туп принести?—спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів це буде великий празник, коли зможуть випити по порції. То-ж попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще де-не-що доїди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу квартиру, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пили попрошки, та й що впрочім на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм купі і раз-у-раз пас очима фляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку; обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу зачудовані позирали на нього, але згодом кинулися відбирати. Та не швидко їм це вдалося. Майже пів фляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха-ж-би тебе ялиця побила, ти байстре поганий!—кляв дід Панько.— То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?...

— А-а!—ревнув відсапуючи Бовдур.— За це бігзапламб! Це по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот і заточуючись упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди, тільки очима кліпав, позираючи бездушно проти себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж,—похопився Андрій, мацаючись по кишнях,— та й десь, бачу, чи випрясся чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно то й ніж немудрий, а все-таки не так шкода, як невігода.

— Шукайте добре,—сказав дід Панько,— ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте моїм, а відтак будемо шукапи,—сказав Митро.— Може як спали, та де запрясся крізь діру до сінника. В нас і таке може бути, адить, які сінничаша діряві!

— І то правда,—сказав дід Панько,— треба буде відтак пошукапи.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрішне увільнення з цієї поганої нори.

— Ех, коби то швидко й зовсім були вільним!—прошептав він, зіпхаючи—

Почалась-би нова робота, нові змагання, і чень-би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, звязатися всім до купи! не пратипи на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, небагато чоловік закоштував правдивої науки, але якимже-ж то другим, свіжим духом єє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра-би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило-би початок і кінець мудрости, поза котрим усе було-б або фальшиве або смішне!. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять і валять поту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидче—останній удар! Коби швидче воля, ясна як день, широка як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинка супроти гори! Та все таки гора зложена з пилинок. Та все таки відрадно хоч на пилинку причепитися до прискорення великого діла!

— А може всі ті наші думи, наші змагання, наші бої,— може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, по-над чоло-

вітвом? Може праця наша на нінащо не здала? Може ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові? Може найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непопрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що-ж, і вона можлива! І на паку крайність ми мусимо бути готові, і скоро-б дорога наша показала не східною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!...

— А поки що, треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тільки по совісті, щиро та розумно, — за проче не дбаймо!...

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим, запхлим повітрям. Часом цей або той закашляється довгим, сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко, або крикне крізь сон. В казні пітьма густа, бо й на дворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. В його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втоплені довгою мукою, заглушені горілкою не плинуть уже думи, не ворухатись спомину. Він сидить на своїм легишці і держить у руці Андріїв ніж з довгим, огородницьким вістрям. Його пальці час від часу смотряють те вістря, немов при-

бують, чи досить воно гостре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж на дворі і в казні зовсім успихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спитьсся. І я-би заснув... Ах, коби то заснути надовго, навіки!... А хтось тут нині так засне!

Це речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він спрепенувся і замовк.

— Ігій — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ: слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немов-би не знати, що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, зараз бунтує!...

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, бігме, які то люди дурні. От і той... Тільки грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить де-що і сам того не їсть! Я-би не так! Ех, я-би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може-би вже час?...

Він піднявся і почав прислухатися. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни — вартові.

— Ну, і що-ж, — говорив один, — не заспали вже того бідолахи живого?

— Ні, акурат як прибігли, то ще був прохи теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане.

— Господи, — бубонів другий, — відай уже кінець світа настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав-же той серце, такого молоденького...

Тут загриміло голосно і Бовдур не почув поліційних слів. Але його зняла прівога. Він скулився в купі і цокопів зубами, немов-би поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у купі, скулився і зажмурих очі, затквух вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи, коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бредє по кровавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибінь і шубовснух у ню. Кров кипуча, тепла, жива, злорадно плющучись та плюскомячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватись, але чує, що кров, мов тягуча смола, обплутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж зіпрів! Але що сон, пустий вітер!... Ну, а може-би тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений, підхопив руку до гори. Він ухопив був старого

Жида за горло і почув, як під його пальцями повчється, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стрівожена його дотиком.

— Хриспос-би тья побив, Жидюго! — воркнув Бовдур. — І так-ємся псвої пари напудив, немов-би був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях начав пробирапсия ік ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшись з Мипром; а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперик, підняв до гори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, тут ліпше, — буркотів він. — Будє тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав пвердо. А півльки диткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон: — Ганю, рятуй!...

Бовдур думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув що моци. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочється.

— Де гроші? Давай гроші? — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій, — гроші... в старостві... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили, аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи

тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало...

А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки, то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й живе, що одні її частки раз-у-раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старостві, — значить, він задарма зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?... За що позбавив життя цю молоду людину? Що за клятий чар заляг був над ним?... Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись ув Андрієвій крові, стискала молоде, холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що тут робиш, Бовдуре?

Це був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповідав, не дрожав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, тормосячи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з осповіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном,

у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості.

— Постій, побачиш кумедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будем видіти.

Він устав, переступив через прупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, що сили заgrimав у двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини на дворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що тут таке? Що тут таке? — питали всі, стрівожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і що моци grimав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав лід Панько. — Чого grimаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тільки не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Це капрал збудився, хопив лихтарню і як був, у сорочці і штанах, прилетів к дверям.

— Що тут за сто лідків grimає? — кричав він. — Grimало-би тобі по кишках! Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи grimати.

— Та не будеш ти тихо, проклята черевино! Та-же як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку, так що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А ти злодіяко якийсь! — люпився капрал, поставив лихтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зі злоспи, бо Бовдур за увесь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати лихтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком що-сили зацідив капрала межи очі, так що той перевернувся без пам'яті на сніжний поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі-ж, казав, отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері на розтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з лихтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу оцього свинпухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай прохи ліпше квапипіться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з лихтарями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни спали мов укопані, і йойкнули мимо волі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього нахилений клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а туп що таке?! — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Осб ніж, адіть, його власний!...

— І пощо-ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його біде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей шез гнилий блиск світячого порохна... Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі. І нараз слези градом покопилися з Бовдурих очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заридів.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою попрясаючою карпиною і слухали Бовдуривого голосіння. Але згодом схаменилися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього. — Тобі вже не туп місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно, болізно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею в півперек на дві половині, — адіть, оце моя половина, а оце ваша поло-

вина! Це моя, а то ваша! Не бійтеся, пупки я спокупую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вміти розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!...

Брязнули залізні пуга і Бовдуур дався в них замкнути без супротивлення. А тимчасом арештантки христилися та говорили молилки над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі, мов не своїм голосом, обізвався:

— *Quidnam, domine? Diem supremum obiisti?*¹⁾

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і показуючи на нього рукою, сказав:

— *Pergeat homo, crescat humanitas!*²⁾

Але не можучи на лицях окружаючих дослідити ні похвали ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия 17—20 червня 1880.

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ.

I.

Е, що то ви, молоді яндруси¹⁾, говорите!...

По місті пропуарами ходять та ходаки з долин висмикують²⁾ — велика штука! А зловлять хатраки³⁾, то пакож що? Заведуть на дідівню⁴⁾, кобзнуть там чи й не кобзнуть⁵⁾, па й по всій історії. Вам-би оп... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже по-за плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія? Там по-би оптакому Лехкевичові в її руки дістатися! Почув-би, по чому перець.

Я про себе кажу. Були такі, що ще гіршу соломаху коштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! Оп уже оце двадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов мушу до свого — по чужих коморах

¹⁾ В злодійським жаргоні хлопець, злодій. ²⁾ Портмоне з кишенів витягають, т. є. крадуть. ³⁾ Поліціянти. ⁴⁾ Варшівня поліційна. ⁵⁾ Вдаряють. (*Іс. Фр.*).

¹⁾ Що-ж це, пане? Чи наслав ти останній день?
²⁾ Хай пропадає чоловік, хай росте людяність!

шарипи. Так таки мушу, бо що-ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тільки одне й лишається, що бухацька¹⁾ кумпанія. А це також бисприй кінь—день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Та й ще по туп, то не найгірше. Приходилося нераз і солоно й шерпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеться. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не може.

Оп я раз так в однім селі—вже в копрім і де, на що вам те знати?—досить, опорядив там одного багача. Роботи було доста. Комора, бачите, як спрук повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голірuch. Один з того таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інпересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися та й у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід—уже як там і куди, то вам також ні на що не здасться знати—досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали копати картох²⁾. Народу по полю немного. Погода, сонечко ще припікає. Мені звязали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай боже!

— Дай боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік, — кажуть мої господарі, — коморовий.

— А, так! Ну, не завадило-би йому дати пам'ятку, — каже один соляр.

— Та воно по так, без того не буде.

— А може дозволисте нам і від себе де-що дрібку докинути?

— Як ваша ласка, — відказують мої, сміючись.

Соляр самий від заднього воза, та до мене.

— Ану-но, паничу, стань!

Стаю. Він підкопив мені штани повище коліна і попідв'язував їх мотузочками по-над колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та й пустиив мене наперед себе по при фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж туп немов гадина впилася нараз в обі мої ноги. Соляр що-сили цзякнув мене ба-погом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скільки, серце, — крикнув соляр, та й зарегопався, і всі з ним. Дропований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, да: діткнувся тіла, то мов ножем!... А вузли мов п'явки повпивалися в м'ясо... Я живо¹⁾ далі по при другий віз, — другий соляр те саме. Я по при третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув всі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів, дізнався від-

¹⁾ Живо—скоро.

¹⁾ Злодійська (Ів. Фр.).

²⁾ Картох—картопля.

так, з якого то вони села такі чемні вивелися, то вже я їй їм пригадався!... А мої господарі в регіп, та похваляють солярів, що на який-то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один. — Видите, злого йому нічого не спанеться, а пам'ятку буде мати. Ха, ха, ха, ха!

II.

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до війта. Приходимо, нема дома, в поле поїхав. Тільки війтиха щось там по сінях крутилася. Глипнула на мене — нічого.

— А не знапи, кумо — кажуть мої провідники, — де-би туп його намістити?

— Або я знаю, де? Містить, де хочете, коби лиш не туп. На що мені клопоту?

А я стою та аж очима благаю, щоби змилувалася... Бо вже те я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені в того, в кого я гостив. Ну, а там то вже певно добра мені не буде.

Тимчасом вість по селі пішла: привели злодія! Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивляться, одні кленуть, другі грозять, треті так собі стоять. Аж туп і мій господар, той що в нього пропажа, протискається, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кап. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знаписи.

Я нічого.

— Куме, — каже до одного з тих, що мене привели, — ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припил'ную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше, — сказала війтиха, споячи в дверях.

— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідається.

Повели мене. А мій газда йде передом, та аж хрумкає з заїлости. Далі завернув ік плотові і виломив колик.

— Сюди його! — крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив по при нбого, він замахнувся на мене. Було-би певно туп на місці по мні, як-би не були його задержали.

— Ні, куме, — сказав один, — так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він. — За такого опришка? ¹⁾ Та-ж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідую. Пострашити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його пострашу так, що буде до суду-віку дрожати! — крикнув газда і зблизившись до мене, вдарив мене кулаком межи очі. Я пирснув на землю, мов сніп, під'їма заступила очі, пам'ять покинула мене...

III.

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на призб'ї, сорочка на мні вся мокра:

¹⁾ Опришок — бандит.

видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гупорять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник!—почувся го-мін.

Один кинувся отвирати ¹⁾ лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, повстенський, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як щипивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А ви-диш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику,—осмілився я,—до-звольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о,—скрикнув війт,—не можна, любенький, не можна в мене! Тут кум Матій кривди тобі не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь тут, синочку, деньок-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Це був четвер; значить, два дні ще,—подумав я собі.—Га, що діяти, треба терпіти.

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю,—каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов на серед обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

¹⁾ Отвирати—одчиняти.

— Ну, що-ж, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, а ну-ко, напе вам оцю черешеньку та дайте йому те, що йому після права належиться!—сказав війт, і відрахувавши п'ять, забрався до відходу.—А ти, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, щоби йому нічого не сталося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, щоби живий був!—сказав він, усміхаючись і кладучи написк на те слово «живий».—Я тут завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV.

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже й зовсім стемніло. Матій стояв збоку, як кат над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. ~~Діждився~~

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда?—цідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюгом і я повалився горлиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'яний!—реготався він. А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав і він поволік мене до хати.

В печі огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки

були бліді і премтіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів кінець столу, сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався і гримнувши о стіл руюко, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки мов на даний знак голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з побою! Адже шкода повернулася. А ти-би хотів такий гріх ни душу брати! Війся бога!

— А він боявся бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з богом рахується!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кости порахую. Ходи-но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюг до купи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до могого лица. Відтак почув я біль у груди, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V.

Я знов очунав. В печі погасала грань¹⁾, зрештою в хаті темно й тихо. Я під

¹⁾ Грань—жар.

лавою, скручений у двоє, як слимак. Духаюся—біль спрашений. Кожна кісточка, кожне місце... В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилкоп'ячи невиразно. Бачу, жовте, поморщене лице нахилилось наді мною; дрожача, холодна рука пересувається по моім лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!..—простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь!—шептала баба.— Бідний ти, небоже, бідний, але що-ж я тобі пораджу?

— Біг заплаць вам!—прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла, як тінь, а коли ввійшов газда, вона вже кахикала на печі.

— А що, не обзивався злодій?—запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крепне¹⁾, то готова й на правду біда бути.

В мене аж прохи дух уступив. От, гадаю собі, чень²⁾ змилується та полегшить, попустить ланцюга. Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печі та й ляг спати.

— Все одно,—ще лиш топо чую,—як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмурих. Що я витерпів за тих кільки годин, того

¹⁾ Крепне—пропаде, вмре.

²⁾ Чень—може.

певно було-б мені потрохи стало й на десять літ. Уже гадав, що може кров мене залле і просив бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому-би, щасливішому, може було-б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а пота ніч була може найп'яжча і найдовша в моїм житт'ю. Ще як-би баба не була мені дала води напилися, по я-би був певно не випримає. Та відай ¹⁾ на те воно вже йшло, щоб я випримає!..

VI.

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує—дишаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш?—крикнув.—Ну, проси бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже певно не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекаче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та й таки на моїм стало!

Вип'янув мене з-під лави, розкрутив ланцюг.—А, господи, тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав на двір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дишаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами по-під

стріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся,—мовчу. Газда тимчасом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи попри мене не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладає під жито. Вже я трохи впішився. Не буде, гадаю, мойого ката хоть через день.

Аж туп чую—гомін. Дивлюся, війт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе туп заходили?

Я ледве дишу, а весь у крові.

— Що-ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане.. війте—проспогнав я,—другу.. таку ніч.. не випримаю.

— Не випримаєш, душенько?—всміхався війт.—Ні, не бійся, випримаєш. Такі як ти вміють примаєти. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі в мене належиться?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'ятущий-же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на снідання п'ять буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, напе вам оцю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме,—сказав війт до мойого газди, що саме надійшов,—будете мусіти таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

Значить завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог виривається йому з рук,

¹⁾ Відай—мабуть.

а він не може його відразу задушити. А я знов оддебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати в того чоловіка без серця. Та й за що стільки муки? От, по правді сказати, може ми були забрали з на-сто ринських, та й з того більша частв йому повернулася. А хлоп був багатий! В нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попастися!...

VII.

— А туп кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта, — сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А туп я такий ослаблений, такий болющий, такий голодний, що господи. А ще на призббі, в тіні, то й холодно якось, хоч сонечко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту, та й дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З богом святим, най бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима). — Я, — каже, — де-що поснідав, а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А туп мені борщик підбиваний так запах, так

запах!... Господи, здається, рік життя давби я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж туп дивлюся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що — каже — небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлепни, занесися ¹⁾! Але живо, щоб той ирод не побачив!

— Най вам бог, бабуся, стокропне надгородить! — пробубонів я і взяв мищину. Руки в мене тряслися, а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я трохи напився, вже «ирод» надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що, — крикнув, — ви ще туп моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої.

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трафив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоч-би ти мені туп мав згинупи з голоду, то певно-би я тобі не дав і покоштувати нічого. Рука-би мені всохла і бог-би мене не благословив!

— Але-ж куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Мені війт казав стерегти його, але годувати злочюгу ніхто мене не всилює. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але переходячи по при мене, ще раз зо всієї сили чоботом копнув мене оптуп у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на плиті, так і пере-

¹⁾ Занесися — підкрілися.

вернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немов-би хто горло мопузком перев'язав. А коли я пропам'япався, що вже був на іншій місці: змочений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кожним віддихом у груди кололо спрашенно. Бачите, кістка переламалася, так що ще й досі хилітається.

VIII.

Сонце стояло серед полудня і пражило мов огнем. Присяжний пішов під шопу, і з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дримав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю, — кажу до неї, — бог-би вам віку продовжив, дайте де-чим занестися!

— Коли-ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, попоргувалася трохи з господинею і винесла мені другу мищину борщу, байдицю¹⁾ хліба, каші з молоком, так що я, богу дякувати, трохи підкріпився. Господи — гадаю собі — коби то де як на вольний світ! Ще-би я може тепер знайшов на стільки сили, щоб утекти.

Стара винесла собі кужіль на призббу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею де-що говорити, але ліниво. Спека стояла на дворі.

¹⁾ Байдиця — кусок.

— Ей, пане присяжний! — спогну я. — Згляньтеся на мене, такого побитого та замученого! Адить, як тут сонце пече! Дозвольте мені припочити трохи опит у сподолі. І пак, як господар приїде, то мені в ночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара. — Вже що той його цієї ночі накапувався, то нехай бог боронить! Я не знаю, як сирота випримає.

Присяжний вагувався.

— Ба, не впечеш ти, паничу?

— Бійтеся бога, та як мені втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюг на мні такий п'яженський. Коби лиш трохи припочити на тоці на соломі.

— Дозвольте йому, дозвольте, пане присяжний, — сказала стара. — Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отворяться, то відси буде його зовсім видно. Та й куди-би там йому втікати?

— Ну, про мене, йди та пролежся, — сказав присяжний і підкопав свою колоду під шопою так, що би міг, сидячи, в кожній хвилі бачити мене.

— Господи, тобі слава! — погадав я собі і поліз рачки на мік. Ляг, прикрився кожухом, — ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що мож на пролізти. Коби лиш там дістатися —

гадаю собі,—а там-би вже байка. Продер-би причолок, та в долину по спірісі, та в огород поза сподолою. а пам... мені впрочім і думати не хотілося, що буде «пам», коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на призвбі. Як-би то я пихенько справився—не вчули-би, а поки-би похопилися, то певно минула-би добра хвиля. Але ба, залізне пупо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? Ану,—гадаю собі—спрібувати ¹⁾, чи не дасться ретязь із руки зсунути. Заперся я раз—годі. Ще раз—не йде, хоч не багато й хибує. Е—гадаю собі,—хоч-би прийшлося й шкіру здерти з руки, то все байка! Але поки що я ще побоююсь: ану-ж присяжний прийде обзирапи! Гадаю собі: зачекапи ще! А поки що, треба накрутити перевесел поненських із сіна, щоб потім обкрутити ними пупо, щоби не дреньчало. Сіно лежало в куті; добув я його добру жменю, і держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене, та й пішов на свою колоду.

IX.

Тепер час!—подумав я собі і послинив сковану руку, щоби тим легше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й

¹⁾ Спрібувати — попробувати.

сховзлося, хоч аж кости в долоні захрустіли. Ну, слава тобі господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами пупо і прив'язав його до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із-під кожуха, але так, щоби він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро зпід кожуха, я шусть у кут, де мене вже з-під шопи не було видно, а там горі спіною по делинню на платов. Тяжко було, але спрах додав сили,—видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і держачися крокви, по латах, мов по сходах, звішений усим тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там, я переліз на жито, в діру, та до спіріхи. Раз-два, випоров зо спіріхи кілька китиць, зубами кусаючи ув'язки, і тим отвором прописся на двір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збитий, змучений, дрожачи я висунув голову зо спіріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі спіріхою, та в сад, та долі садом над ріку!... Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати—гайда в воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі-далі широчезні луги, засіяні копицями сіна мов зорями.

Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом спав на другім березі, перебіг через луку, та шусть у лози. Тут я пан! Хто мене тут знайде! Аж тут я дозволив собі відітхнути. Слухаю—ого, в селі крик, гомін,

гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. Еге—гадаю собі,—шукайте тепер віпра в полі!

Шмигнув я лозами, та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховаючись поза копиці. Луги в пих споронах стягнуться довго-довго по-над ріку. До кількох панів належать. Де-куди копиці, де-куди вже спирти або стоги,—то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеться, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруттям. То я по пруттю видряпався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а потім сіно вибране попідпихав долом по-під пруття. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Як-би ви були тоді виділи моє тіло—ціле синє як боз, а червоних рубців стільки, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмаття не висохло, а відтэк забрався в своє леговище. Високо геть, щоби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як засну по пих пригодах, то, кажу вам, дві добі я не вилазив зі своєї нори. То раз я чувся таким слабим,

що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерті,—то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знову розгадувати, що туп діяти далі.

X.

Що-ж далі? Перележав я так дві добі, не рухаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора та й далі з криївки! І розуміється, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що певно не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що, не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкамаття.

Що вже я відтак нераз перевідувався споронськими людьми: а що там мій газда поробляє? Сміялися. Кажуть, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що ніби то вона випустила злодія. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе—кажуть—боїтсья, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний!—кажу я.—Перекажіть йому, що нехай не боїтсья. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп ¹⁾ по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тільки знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

¹⁾ У злодійськiм жаргоні слід, знак, зрада. (Ів. Фр.).

ПАНТАЛАХА.

I.

— Но, Панпалаха, — мовив з чеська по польськи, на половину плаксивим, а на половину насмішливим голосом директор в'язниці, — чи я ті не повідаць, щоб ти се не пориваць утікат. Відіш, цо ті з того пришло! Досталес памдесат кіїв перед целим криміналом¹⁾, достанеш кайданки і цели месец казенки, та й годі. А пампего паніче, цо ти му помугль утікнути, ми его еще зловіме, не бойсе! І того самого закоштує, цо і ти!

— Ей, бачу, того не буде! — мовив спокійно і рішуче Панпалаха.

— Не буде! — запищав директор, прискакуючи до нього. — Як ті мі сміш так гадаць? Откуд ти то віш, же не буде? А я ті повідам, же буде. Чекай ано! Ще тебе з казенки кажу в железзах випровадіт на гоф²⁾, абис се подіваць, як то буду сольдаті прат кіяма. Не бойсе! Ми се не престрашима, же он поліптички вазен, же он вельки пан і вельки Поляк! Ми му

¹⁾ Кримінал — шюрма.

²⁾ Гоф — подвір'я.

покажеме, же у нас є конспітуце і ровноправност: цо Панпалаха дусталь, по і Земеховски дустане. Як буг над нама, дустане!

Панпалаха не відповідав нічого, — спояв спокійно біля дверей шюремної канцелярії, з лицем похиленим до долівки і з незапримітним іронічним усміхом, цо грав довкола уст.

Це був мужчина середнього росту, підсадкуваший, але дуже сильно збудований і мускулистий, одягнений у звичайний арештантський мундур, циб-то в куртку з грубого, сивого сукна, в такі-ж шаравари і з такою-ж шапкою в руці. На ногах мав арештантські, великі та безугарні деревляники. Лице було обголене і зеленкувапо-жовте «від шюремних мурів», волосся на голові коротко обстрижене. Була це звичайна «злодійська, кримінальська» фігура. Лише в невеликих, чорних очах горіли іскорки великої, невичерпаної енергії, впертости та невтомимої, вічно рухливої, хоч до низьких, злочинних річей оберненої думки, а довкола тонких і гарно викроених уст грав напів іронічний, напів жарпливий, гумористичний усміх, якого не міг прогнати навіть біль одержаних перед хвилею на шюремнім подвір'ю п'ятдесятвох кіїв.

Пан директор на хвилю перестав говорити проповідь і пильно, уважно оглянув постаць злодюги, цо спояв перед ним. Були давні знайомі. Панпалаха в коротких відступах часу відсиджував уже, як сам висловлювався, «претю капітуляцію» по вісім літ за крадіжі, доконувані нераз

з казочною зручністю, але звичайно пакож майже з дитинячою легкомисністю і з повним недбалством на замазання слідів злочину, так що по кожнім такім учинку жандарми просто, як у дим, ішли до Панталахи, а цей звичайно й не думав відпиратися, лише хвалився «штукою», з якою вчинок був виконаний.

Про ті його штуки дива говорено по всьому Поділлю, що було ареною його діяльності. Красоти для самого зиску він уважав нечесністю для своєї професії. Шукав перешкод, трудностей, які мусіли-б були відспрашити звичайного злодія. Конокрадством, що так поплачує на Поділлю задля близькості російської границі, він ніколи не бавився,—ніколи не крав коней зі стайні або з пасовиська. Натомісць сам хвалився, що раз тільки в своїм життїю «споганив палець кінським стервом», укравши одному панові четверню з перед самого носа, з карити на серед дороги. Угледів він свою жертву коло коршми на попасі, а бачучи, що з заду до карити прив'язаний ремінним поясом тяжкий куфер ¹⁾, перерізав пояс ножиком і пішов на перед тою дорогою, куди мала їхати карита. І справді, карита швидко над'їхала: пан у середині, а на козлі фірман і локай. Коли вже карита мала порівнятися з Панталахою, вдарило нараз заднє колесо о камінь на дорозі, пудло карити підскочило напруго, ремінь, що держав куфер, пріснув до решпи і куфер упав на дорогу.

¹⁾ Куфер—чемодан.

— Пане, пане! — крикнув Панталаха, коли повіз минав його, а ті, що їхали в ньому, не завважили згуби куфра,—ви щось загубили.

Повіз зупинився. Локай зіскочив і побачив, що це впав куфер, досить великий і важкий.

— Що за чорт! — крикнув фірман.— Як він міг упасти? Адже-ж я сам прив'язав його, як бог приказав.

І зліз пакож, щоб оглянути реміні. Пан тимчасом почав гніватись, сердитись і приневолювати до поспіху.

— Швидше, тумане, швидше! — кричав.— Не зав'язав один з другим реміня як слід, і тепер розв'язався.

— Ні, прошу ясного пана,—мовив фірман, надіймаючи капелюха,—по ремінь пріс. Я мовив ясному панові, що треба нового реміня. Пріс, як-би його хто перерізав.

— Ну, то що-ж тепер буде? — мовив пан.

— Мушу зійти. Маю при собі все, чого треба. Йди, Фільку, принеси куфер, я заразівню буду готов.

— А ти,—крикнув пан до Панталахи,—потримай коні! Чого стоїш, як туман! Бачиш, що коні муха тне, не хочуть стояти спокійно.

— Служу ясному пану! — скрикнув Панталаха і скочив до коней.— Мій боже, але-ж бо ви небожата заплутались! Пррр! Стій, кося!

І за одним махом зробив порядок: повідпирав нашихники від дишля, а потім обійшовши догкола, одною рукою вхопив

за поводи, а другою пак само швидко повідпинав орчики від шпелбваги, закинув їх одному задньому коневі на хребет, сам сів на другого і крикнув:

— Ну, пане, я вже готов! Бувайте здорові!

І заким пан та його слуги здужали зрозуміти, що це має значити, заким здужали відповідно крикнути з подиву й переполоху, вже Панталаха, з четвернею був далеко. І заким слуги добігли до коршми та випросили в когось пару лихих шкап, щоб бігти в погоню за злодієм, уже злодія з кіньми й слід застиг. Лише пробігши якої пів милі, знайшли в рові коло дороги покинену упряж крім поводитів та кантариків. І не вважаючи на найстаранніші пошукування, не віднайдено ані злодія, ані коней. Аж пізніше, при судовій розправі в цілком іншій ділі той самий пан, що засідав між присяжними суддями, пізнав Панталаху, а цей добродушно признався до своєї штуки.

Та найбільше виробляв Панталаха з корчмарями. Не було в околиці багатого корчмаря, купця ані торговця, щоби колись не впав жертвою його промислу. Викрасти з контори пришрібовану вертгаймівську касу, витягнути заспаному властипелеві з під подушки пачку банкнотів, — такі й тим подібні штуки були Панталасі зовсім не в дивовижу. Ніякий замок не міг остоятись перед його руками. Як фаховий і незвичайно здібний слюсар-самоук він попросту мав пасію до відчинювання замків, дороблювання

ключів, виприхів ¹⁾ і тому подібних знарядів. Досі розповідають у Скалаті забавну історію, як тамошні Жиди по виході Панталахи з в'язниці за порадою рабіна вислали до нього депутацію і взялися платити йому місячну пенсію по 30 карб., щоби лише жив собі спокійно і не робив їм шкоди. Панталаха прийняв цю пропозицію і жив спокійно щось зо три місяці. Нарешті остогидло йому порядне життя, і раз перед торговим днем як забрався в ночі на ринок, то повідмикав усі склепи і всі брами, повиймав із ляд ²⁾ усі дрібні гроші, мідяки та срібняки, та посіяв по ринку. Можна уявити собі, з яким криком і лементом повитали Жиди той торговий день.

Всі ті історії знав добре директор в'язниці, і годі заперечити, що вони робили йому поде-куди навіть симпатичним цього податкового «майстра злодія», який зрештою в цілій тюрмі тішився незвичайною популярністю. При тім директор не міг жалуватися на Панталашине поведження в тюрменних мурах; ані в казні ³⁾, ані в «лабораторії» ⁴⁾ Панталаха ніколи не робив «субернації» ⁵⁾; навпаки, навіть між іншими арештантами вмів удержувати спокій, а до всякої роботи, що потребувала зручності та дотепності, був незрівняний. Одно лише було нещастя: від часу до часу любив зробити збитка

¹⁾ Виприх — відмичка (рос. отпмычка).

²⁾ Ляд — ящик.

³⁾ Казня — камера в тюрмі.

⁴⁾ Лабораторія — тюремна робітня.

⁵⁾ Субернація — неспокій, сварка.

власням, а головно—від часу до часу нападав на нього гедз, і поді ніщо не могло зупинити його перед раз-у-раз поновлюваними пробами втеки. Сидить, сидить спокійно три, чотири роки, і нараз якийсь біс приступить до нього, ні про що не думає, як тільки про втеку. Чи просипи його, чи напаминати, чи карати, чи замикати до казенки¹⁾—ніщо не помагає. Раз утік із полевої роботи, до якої доохресні державці²⁾ наймають літом арештантів,—і від поді вже не пускали його на роботу. Та незабаром утік другий раз, вмішавшись непізнаний між тих, що йшли на роботу. Кілька разів пробував перелізти через мур, що з одного боку замикав тюремне подвір'я, раз спустився по вогневім мури з даху на вулицю, а останнім разом до спілки зякимсь Замаховським, політичним в'язнем і властителем дібр, утік перебраний за поліціянта просто брамою. Зловлено його по двох місяцях аж на румунській границі, а Замаховський пропав, як камінь у воду. З признань Панталахи виходило, що Замаховський давно вже за границею, десь у Франції або Швайцарії. Цього вже було забагато для прокураторії і крім звичайних дисциплінних кар Панталасі присуджено тепер дати в присутності всіх в'язнів 50 кіїв, які він власне одержав. Пригадуючи всі ті клопоти, які причиню-

1) Казенкою в львівських тюрмах називають окрему камеру, куди сажають за кару злочинців, що провинуватяться проти домашньої дисципліни в тюрмі. (Ів. Фр).

2) Державець — поміщик.

вала йому Панталашина втікацька манія, директор розжалобився і напів плаксивим голосом приговорював:

— Буй се бога, Панталяха, що ти себе мислиш? Коли ти даси покуй тему утіканю? Вже-ж ти єдинаст рази утікаль, і що ти з того пришло? Не ліпше то одседет, що ти присудено і вийти собі спокоене? Маш еште тего пуль року—просім те, не роб віце тего гльоупстві!

Блиснули очі в Панталахи при тих словах, випростувалася його скулена постать.

— Пане директоре,—мовив спокійно.—Ваша річ мене пильнувати, а моя річ утікати. Щоб я мав сидіти лиш один день, а сьогодні мені-б прапилась нагода втекти, то втечу. Така вже моя натура.

Директор аж руки заламав.

— Но, слишіте, що тен млюві—обернувся він до стоячих довкола спражників та ключників.—І такому чоловікові я мам дават моральні науки! Я єму своє, а він мі своє! Слюхай, Панталяха, що я ті еште повім. Ми туп маме наказ від пана надпрокуратора: як еште раз будеш утікаль, а побачимо тебе, то маме право стрілять до тебе, як до пса. Розуміш?

— Знаю це віддавна,—мовив спокійно Панталаха.

— Но, але я мислім, же ти се юж в тим пуль року не трафі оказія до утікані. Ід-же тепер до казні та відпочинь по тіх дісейших кіях, а зейтра дустанеш кайданкі і будеш мусіль переспанероуватсе до казенкі.

Панпалаха вклонився і вийшов, міцно сціпивши зуби при думці про казенку. За ним вийшов ключник.

II.

Хвилю йшли мовчки довгим, темним коридором, нарешті ключник порівнявшись з Панпалахою, мовив:

— Слухай, Панпалаха, а чуєшся дуже слабим?

— Я? Від чого?—знехотя перепитав Панпалаха.

— Від чого! Багателя! П'япдесят буків дістав і ще питає, від чого?

— Буків—з призирством процідив Панпалаха.—Що мені то значить! Не стільки я їх не раз дістав, та й не таких ваших цісарсько-королівських буків! Як-би то пан знав, що не один із нашої бранжі¹⁾ дістане, коли впаде в руки такої хлопської комісії, то поді-би пан знав, що значить «випримати». А це що? Ніби мене п'япдесят блох укусило.

— Ей Панпалаха, Панпалаха!—з щирим жалем мовим ключник.—Чи ти не боїшся бога отак марнувати свій вік та свої сили? Дав тобі бог здоровля, дав тобі талант у руках, що очима побачиш, те руками зробиш, а ти пустився на крадіж, замість спокійно на хліб робити та бога хвалити!

Панпалаха довгим, допитливим зором зміряв ключника від ніг до голови. Це був одинокий п'юремний ключник, у яким оця «собака служба» не вигасила до решти

людського чуття. Госприй у сповнюванню своїх обов'язків, поза їх обсягом був людяний, м'який і лагідний як димина, вмів бачити в арештанті чоловіка рівного з ним, не раз зіпсованого, але частіше нещасливого. Арештанти не любили його за те, бо для них не був поблажливий, бо його не можна було підкупити, щоби глядів крізь пальці на їх нічні піятики та гри в карти, уряджувані в казнях. Коли мав нічну інспекцію, мусіли всі спати в порядку; ані горілки в пухирі не приніс і крізь візитирку¹⁾ при помочі тростинової рурки не вілляв, ані картяної гри при свічці за заслоненою візитиркою не стерпів. Та зате коли інші ключники та спражники, може для замаскування своєї попасемної поблажливости, за яку арештанти, мусили їм добре оплачуватися, прилюдно при властях поводитися з арештантами як із собаками, били їх у лице і не озивалися до них инакше, як „ти псе, злодюго“!, то ключник Спориш поводився завсіди лагідно й людяно, а коли на якого арештанта найшла пуга за свободою, він і помітив його і лист до дому написав і відомість від свояків приніс, коли дирекптор не допустив їх самих бачитися з в'язнем. «Спориш у службі собака, а поза службою чоловік», такий був загальний суд арештантів про цього ключника. Тим то й не диво, що більша часть їх не любила Спориша, бо мали аж надто багато нагоди входити з ним у колізії в часі службових годин, а напоміць його людяні прик-

¹⁾ Бранжа—компанія.

¹⁾ Візитирка—„вовчок“, віконце в камері.

мети мало кому були доступні й потрібні. Та проте всі знали, що Споришові можна довіритись, що в разі чого він найгарячіше обстане за арештантом чи то перед директором, чи й перед прокуратором і найлагідніше судить усякі дрібні проступки проти гострого домашнього порядку пюрми, хоч супроти арештантів сам його гостро пильнує. І Панталаха знав наскрізь Спориша, тим то щирі ключникові слова не обурили, ані не розсердили його. Він промовив лише, знов уперши очі в землю і з де-яким відтінком смутку в голосі:

— Пане Спориш! Знаю, що ви добрий чоловік і говорите мені це, з доброго серця. Але прошу вас, дайте цьому спокій. Знаєте, як то у нас кажуть: ніхто не знає, де другого чобіт гложе, і що з воза впало, те пропало. Найліпше перестаньмо про це говорити.

— Як хочеш! — мовив Спориш. — Але я думав, ще сьогодні, в такий тяжкий день, схочеш подумати про себе.

— Ніби то я не думаю що день і що годину! Ніби то мені в очих проклятих мурах такий рай, що треба аж п'ятдесятвох букв, щоб я подумав про себе! Ей пане Спориш, ніби то ви розумний чоловік, а того не знаєте, що чоловік не втікає від колача, а від меча.

— Знаю це, знаю — мовив Спориш, — але власне я хотів-би, щоб ти не поприбував більше втікати від того меча.

— Га, це вже як бог дасть! — відмовив Панталаха і замовк.

Перейшли коридор і вийшли на подвір'я. Треба було перейти півперек того подвір'я і вийти в супротилежний, великий та понурий будинок, де містилися казні арештантів. Здалека чути було в тім будинку приглушений шум і гомін півтори тисячі людей, що пробували в його мурах. Та ані ключник, ані Панталаха не вважали до цього. Але вийшовши з темного коридору на ясне, соняшним світлом залите подвір'я, ключник нараз ухопився за кишеню, немов пригадав собі щось.

— Слухай, Панталаха, — мовив він, — добре, що я пригадав собі, що я тобі мав сказати.

— Що таке? — запитав Панталаха, живо звертаючи до нього очі, в яких заблесли іскри радісного дождання, але зараз і щезли загашені силою волі.

— Знаєш, що ціла твоя втека описана в газетах?

— Так? — мовив Панталаха ніби розчарований.

— А так. Геть там народи про тебе читають, по всіх практиєрнях та пиварнях раз-у-раз лише чути: Панталаха, Панталаха.

— А нехай собі балакають! — мовив цей і махнув рукою. — Що мене це обходить! Ніхто мені й цента за це не дасть.

— Отже власне помиляєшся! — відповів усміхаючись ключник. — Власне вчора вечером сиджу у Нафтули, а там якісь три пани їдять вечерю і читають на голос твою історію. Кажу тобі, описали тебе,

як бог зна якого Карпуша ¹⁾. Прочитали і почали говорити про тебе, яка то шкода такого чоловіка. Ну, втрупив і я своє слово, почав оповідати, що знаю тебе, як ти поводишся у в'язниці і там далі. Слово по слову, дійшло до того, що завтра—ніби то сьогодні—маєш дістати буки. Глипнули вони по собі, дві один виймає срібного ринського і мовить до мене: «Прошу вас, пане, будьте такі добрі і дайте йому оцього ринського ²⁾ на пам'ятку від мене». Хвилю я вагувався, а далі думаю собі: «Що-ж, добра душа якась цей панисько, нехай і так буде». Він тимчасом завинув того ринського в папірець і дав мені його для тебе. На, маєш той подарунок.

Були власне у вході тюремного коридору. Ключник добув із кишені паперовий звичок і розвинувши його, подав Панталасі велику срібну монету.

— Паперу тобі не дам,—мовив усміхаючися. Спориш, — бо паперу в'язням не вільно мати.

— Най йому бог дасть здоровля, тому пану, за такий подарунок,—мовив радісно Панталаха, хапаючи з незвичайною захланністю срібну, трохи забруднену монету і ховаючи її за пазуху.—І вам дай боже здоровля, пане ключнику, що ви були такі ласкаві і віддали мені цей подарунок. Інший певно був-би сховав цього ринського собі, а про бідного арештанта був-би й не подумав.

¹⁾ Карпуш—напів легендарний розбійник.

²⁾ Ринський—карбованець.

— Ну, це вже було-би негарно,—мовив Спориш з відтінком гордості.—А при тім, сказавши правду, я також скористав на тім, бо ті пани вчора зафундували мені за це аж дві гальби пива, ще й закуску. А кривдити тебе в такий тяжкий день, ні, це було-би зовсім не по людськи.

— Біг заплаць вам, біг заплаць!—дякував Панталаха, що одержавши того ринського нараз немов зовсім перемирився, ожив, як коли-би сам над собою не міг запанувати. Не вважаючи на ціле своє співчуття Спориш, бачучи цю зміну з такої мізерної причини, не міг обігнатися від думок зовсім негідних для Панталахи.

— От, зараз видно злодійську жилку!—думав чесний ключник.—Скоро лише цей нещасливий гріш доторкнеться до його руки, зараз немов-би чорт вступив у нього. Ну, туп даремні всякі упізнання. Кривогу вже не напростує ніщо, хіба рискаць та лопата. А шкода чоловіка!

Панталаха тимчасом не по йшов, не по біг коридором о цілі два кроки перед ключником, очевидно сквапно йому було до своєї казни.

— А що, може принести тобі якого ідження за ті гроші?—запитав Спориш, відмикаючи колодку при дверях казни.

— Е, ні,—мовив Панталаха,—треба лишити на пізніше, на казенку.

— І то рація—мовив ключник, впускаючи його до казни та замикаючи за ним двері,

— Чорта з'їси, заким мене побачиш у пій проклятій казенці!— буркнув Панпалаха, чуючи кроки відходячого ключника.

III.

Хвилю спояв недвижний при дверях, блідий, з записненими устами, вдивляючися десь у неозначений простір, із виразом якогось великого напруження на лиці. Нараз, мов божевільний, почав скакати по казні на одній нозі, крупитися довкола, потирати долоні і передразнювати по директора, по ключника, по себе самого. Потім з виразом комічної лютости прискочив до зачудуваного повариша своєї казні, єдиного, що міг тут поміститися з ним разом, і вхопивши його за плечі, спруснув ним напруго і крикнув:

— Хлопче, з'їм тебе!

— Такі-сте голодні—з невинним видом запитав повариш.

— Не голоден, але пішуся!—відповів Панпалаха.

— Тішитесь? А по чим?

— Тим, що в тебе осячі вуха.

— А може на вас, буває, шальга¹⁾ напала, нанашку?—запитав парубчак. Це було його звичайне питання, коли чогось не розумів.

— Оп дурень!—засміявся Панпалаха.— Кожного по собі судить.

— Ну, по чого-ж так пішитесь?

— А ти цікавий знати?

¹⁾ Шальга — шалість.

²⁾ Нанашко — дядько.

— Цікавий чи не цікавий, але вже коли маєте мене з'їсти, то бодай хочу знати, за що та й через що?

— Чи бачиш його. Не досить порослятині, що її ріжуть, ще й питає, чи завтра великдень.

Товариш випріщив на Панпалаху свої великі, придуркуваті очі і сидів мовчки, немов роздумував над тим, до кого властиво були вимірені ті останні слова.

Був це двадцятилітній парубчак, але судячи по його поставі, можна було дати йому ледве п'ятинадцять літ—така миршава та мало розвита була вся його постаць, таке дитяче лице, і такий мало інтелігентний, вічно зачудований був увесь його вираз. Цілком відповідно до зверхньої постави розвипий був і його ум. Був це напів ідіот, нездібний ні до якої праці, що вимагала якої будь напруженої та витревалі духової діяльності, та напоміць похіпливий до сильних вибухів дикої пристрасти або до вчинків цілком бездумної та безпричинної жорстокости. Власне такий учинок завів його до тюрми на цілих двадцять літ: полишений сам дома зі своїм молодшим братом, він розрубав йому сонному голову сокирою. Від того часу минули вже чотири роки, які „дурний Прокіп“ провів у оцій тісній казні, не виявляючи ані туги за родиною, ані охоти до праці, але раз-у-раз занятий якимись дитячими забавками. Навіть на прохід на подвір'я треба було випихати його силою, сам він ніколи не почував потреби вихилитися зі своєї напів темної нори.

Казня, в якій сидів Прокіп, недаром звалася «пеклом». Була вона найгірша, найтісніша та найневигідніша в цілім закладі. Положена в сутерені¹⁾, в темнім куті величезної будівлі як раз обік тюремної кухні, вона в літі була душна, як правдиве пекло, а в зимі одна стіна звичайно була гаряча, а дві інші мокрі. Освітлювало її лиш одне мале віконце, що виходило на північ, а замінене було з заходу муром офіцини²⁾, так що від часу збудовання цієї офіцини соняшний промінь ніколи не заглядав до цієї нори. Давніше ця казня служила за склад кухонної посуду, але коли побільшено «штанд»³⁾ арештантів у закладі, випорожнено й цю цюпку і впаковано в неї Прокопа на постійне замешкання, «поки бестія не здохне». Правда, досі ця надія не справджувалася; Прокіп жив і був здоровісенький, хоча здавалось, ані не ріс тілом, ані не робився розумнішим. Окрім Прокопа давано сюди звичайно на короткий час такого арештанта, що вже за кілька місяців мав виходити на волю, в разі коли в його давній казні заняв його місце якийсь новий «цувакс»⁴⁾ з високим декретом⁵⁾; таке переселення дозорці називали гумористично: «дати на відхіднім покоштувати пекла». Та тепер дано сюди Панталаху з тої причини, що ця казня лежала в самім осередку тюрми і подавала най-

¹⁾ Сутерен—підвал.

²⁾ Офіцина—додаткові забудовання, як кладовки, сарай і ин.

³⁾ Штанд—кількість.

⁴⁾ Цувакс—приріст.

⁵⁾ З довголітнім присудом.

менше змоги до втеки. Грубі на два лікті мури, грубими штабами оковані двері, вузьке віконце з подвійною ґрапою, що виходило на подвір'я, зі всіх боків замкнене мурами будинків, склеплена стеля, за дверима коридор, по яким крім ключника всю ніч ходив військовий патруль, а в середині ніякісеньких меблів, крім двох папчанів і залізної круглої печі, оперезаної грубими залізними штабами в місці, де прилягали до себе окремі частини, з яких була зложена піч,—оце й усе оточення, що й справді дуже мало могло захопити до втеки.

Панталаха вкінці успокоївся і буркнувши щось сам до себе, сів на своїм папчані, видобув хліб і сіль і почав їсти з таким апетитом, неначе виконавши не знати яку важку працю, або неначе хотів насититися на кілька днів наперед. Потім видобув із кишені того срібного ринського і почав пильно обзираєти його на всі боки. Його очі заіскрилися живою радістю, і хоча зовсім не мав сантиментальної вдачі, то проте в пориві гарячого чуття припуdiv монету до уст і поцілував її кілька разів дуже сердешно.

Блиск срібла принадив Прокопа. Піднявся зі свого купта і наблизився до Панталахи, ступаючи помаленьку, тихесенько, мов кіп на чапах. Очі випріщив ще більше, ніж звичайно.

— Що це маєте, нанашку?—запитав, вишкіривши до Панталахи свої великі пожовклі зуби. Кожний старший чоловік був для нього нанашком, цебто хресним батьком.

— Гроші, — відповів Панпалаха.

— А хто вам по дав?

— Святий Миколай.

— Святий Миколай? Гі, гі, гі! А за що?

— Як то, то ти не знаєш, що мене сьогодні пани били? То святий Миколай прийшов і повідає: «Ну, ну, Панпалахо, не плач, небоже, і не бійся нічого! На, маєш оцей гріш, він тебе виведе з цієї в'язниці на вільність».

— Ой, ой, так вам сказав?

— А ти думав, що як?

Прокіп стояв з роззявленим ротом обік сидячого Панпалахи і не зводив очей із срібного гульдена¹⁾, що його Панпалаха уважно на всі боки обертав у руці, придивляючись йому очевидно з великим зацікавленням.

— Знаєте що, нанашку? — промовив нарешті несміло Прокіп.

— А що таке?

— Дайте мені той гріш.

— А тобі, дурню, по що?

— То таке гарне, буду ним бавитися.

— Оп дурень! Хіба-ж ти не чув, що це не для забави, але на те, щоб із в'язниці дістатися на волю?

— Т-а-а-к? — з виразом розчарування процідив Прокіп.

— А може й ти хочеш вийти відси на волю?

— На волю? Що це значить: на волю?

— Ну, додому, дурню, до твого папа, чи хто там є в тебе.

¹⁾ Гульден — карбованець.

— До дому? — скрикнув Прокіп з виразом перестрахи. — Ні, не хочу додому. Там мене будуть биши.

— Ну, не хочеш, то не ходи, то й сиди собі пуп каменем! — мовив Панпалаха і почав помаленьку довбати шилом у гульдені. І не довго довбав. Бо по хвилині срібна монета під написком шила розколалася на дві половини, як коробочка, а в її виспруганому нутрі показала ся звинена в кружечок понесенька, як волос, англійська пилочка до різання заліза.

— Ой господи — скрикнув Прокіп, що пильно придивлявся тій маніпуляції, — а це що таке?

— Тихо будь! — гостро мовив до нього Панпалаха. Хіба ти не чув, що це дар від святого Миколая?

— Ага! — спиха прошептав зовсім переконаний Прокіп. — А це що в ньому у середині?

— То таке зілля, ключове зілля називається. Ти чув коли про таке зілля?

— Чув. А що-ж це за зілля?

— Кажу тобі, що ключове. Коли ним доторкнутися до замка, то не треба й ключа, кожний замок отвориться. Можна ним розкрити залізо, так як ножем хліб краємо.

— Йой! — скрикнув зачудований Прокіп, а потім усміхаючися мовив: — Ану, нанашку, розкрийте оцю піч!

— А ти думаєш, що не розкрою? Чекай лише, нехай ніч западе.

— Гі, гі, гі! То буде цікава річ! — радувався Прокіп. — Я ще не бачив, як піч крають.

Тимчасом Панталаха виняв пилку з пої оригінальної схованки і відвернувши чимось Прокопову увагу в інший бік, мовчально вліз у щілочку свого талчана.

— Добряга Замеховський, — шепнув він. — Таки не забув мене. Нехай йому бог даст здоровля! Рад-би я знав лише, що ти були за панове, що так хитро вивели в поле опого тамоватого¹⁾ Спориша.

— Що ви там муркочете, нанашку? — запитав Прокіп, знов обертаючися до нього.

— Говорю «отче наш» до святого Миколая за пої великий дарунок. Слухай, Прокопе, — мовив по хвилі Панталаха, граючись у долонях обома половинками випорожненого гульдена, — хочеш мати це?

— Хочу! — радісно скрикнув Прокіп.

— А зробиш те, що тобі скажу?

— Зроблю.

— Отже слухай. Поперед усього мусиш про все, що туп бачиш, мовчати як пень. Розумієш?

— Розумію. Мовчати.

— Це значить, нікому ані слова не мовити: ані кухареві, ані Споришові, ані нікому. Знаєш?

— Знаю.

— А в ночі маєш спати, хоч-би туп у казні й не знав що діялося.

— Добре! Буду спати.

— А як-би ти збудився і чув щось або бачив, то не кажи нікому нічого нічого.

Скажи: я не знаю, я спав, я нічого не бачив. Розумієш?

— Розумію. Не бачив.

— Пам'ятай-же собі. А як-би ти хоч словечко сказав, то я прийду, випягну тебе з постелі і зашашу просто до твого дому.

— Ні, не хочу додому! — скрикнув Прокіп. — Там мене будуть бити. Волю туп сидіти і мовчати.

— Добре, гарно! — мовив Панталаха і погладив його по розчіраній голові. — Сиди і мовчи, хоч-би тебе не знали про що розпитували. Все кажи: не знаю, не бачив нічого, не чув нічого. А як буде отак справуватися, то дістанеш оце!

І Панталаха мигнув перед Прокоповими зачудуваними очима срібною поверхнею внутрішнього вижолоблення обох половинок гульдена.

— Дайте, дайте! — благав мало що не зо слізьми на очах Прокіп, простягаючи обі руки до блискальця.

— Е, ти-би хотів зараз! — мовив Панталаха. — Та бо ти ще не заслужив. Справуйся добре цієї ночі, спи твердо, а завтра рано скоро встанеш, зазирни під подушку, то там знайдеш цей дарунок. Розумієш?

— Розумію. Ай-яй-яй! Завтра! Тож то буде гарно! — скрикнув Прокіп, плещучи в долоні.

Тимчасом Панталаха встав, наблизився до стіни, підскочив і вхопився обома руками віконних ґрат, а потім на руках підвигнувся в гору, поки не доторкнувся лицем до ґрати. Хопів бачити, чи швидко буде вечір. Тінь від сумежної офіцини

¹⁾ Тамоватий — дурний.

закрила вже ціле подвір'я, очевидно вечір був уже близько, хоча сумерки не запали ще. А що це діялось десь у початку осені, то Панталаха в одній хвилі догадався, що мусить бути не даліше, як сьома година.

— За годину будуть замикаєти,— мовив сам до себе,— значить ся, маю ще годину часу. Цього може й вистане.

Потім зіскочив на поміст і пішов до дверей. Припулив насамперед очі, а потім вуха до отвореної візитирки— на коридорі тихо, лише десь далеко, на кінці коридора чути голос ключника, що балакає щось із варповим жовнярем.

— Ага, сидять оба на паці¹⁾,— муркнув Панталаха.— Це добре. Сьогодні на моє щастя нічну службу має Спориш, а він як набалакається з вечора, то потім дримаме всю ніч. Та й до того в ногах не міцний: хоч-би й найтихше ступав, то я почую його. Ну, ну, балакайте собі, — додав їдко, — я вже знаю, про що ви там балакаєте, собаки! Моїми буками зуби собі полощете! Але чекайте ви! Засніть лише в лиху годину, то вже я покажу вам, що вміє Панталаха! Оп-би варто бути тут завтра рано і побачити ті їх пики, коли прийдуть до казні та й глип-глип: дурень є, а розумного чорпи вхопили!

Засміявся коротким, безголосим, грудним сміхом, а потім відійшовши від дверей, поліз просто під тапчан і давай там за чимось нишпорити та шпортати по

¹⁾ Пака—ящик.

помості, по кобильницях, на яких лежали тапчанові дошки, та по щілинах у самій стіні, де штукатурка потріскала і повідставала від цегол.

— А ви чого там шукаєте, нанашку?— не виходячи з дива, запитав Прокіп.

— Того, чого ти не забув, — відповів закусуючи губи Панталаха.

— Скажіть, скажіть! — уперто жибонів Прокіп.

— А ти вже забув, що я говорив тобі перед хвилию?— мовив Панталаха.

— Що таке? — чудуючись, запитав Прокіп.

— А те, що маєш мовчати, коли хочеш дістати оце!

— Ага!— похопився Прокіп, ударивши себе долонею по устах.— Мовчу вже, мовчу!

І не зводячи очей із Панталахи бідний ідіот усів, скулившись, на своїм тапчані, мучачись з одного боку цікавістю, а з другого бажанням одержати блискальце.

Від хвилі, коли його зловлено і всаджено до оцеї казні, Панталаха вже зачав думати про випеку, і не вдоволяючися самим думанням, почав збирати і ховати в своїй новій казні все, що яким-будь способом могло пригодитись йому до виконання тої думки. Арештанті знали його вдачу і п'ямилі також, чим йому найліпше можна прислужитися. Тож коли хто з тих, що ходили «на світ» на роботу, знайшов який шмапюк заліза, дропу або бляхи і міг неспостережено сховати це при собі, ніс усе Панталасі. З таких шматочків він виробляв для цілого кри-

міналу шила, ножі та ножики, а що йому видавалося придатним, те ховав для себе. В хованню був майстер, і не вважаючи на часті ревізії в його казні, майже ніколи не можна було знайти в ній нічого.

Тим то й не диво, що протягом його двопизневого побуту в тій казні в звісних лиш йому самому схованках назбиралося вже не мало шматочків усякого заліза, яке він тепер повидобував і, розложивши на тапчані, почав переглядати оком досвідного майстра, міркуючи, що може йому придатися для сфабрикування відповідної оправи до пилки. Вибрав нарешті досить грубу і міцну залізну штабку, та встроївши її між залізну піч і штабу, якою піч була оперезана, та напруживши всю свою силу, здужав сильно зігнути її в половині, так що утворила невеличкий лук. Тягивою того лука мала бути пилка, яку при допомозі тоненьких, а міцних мосяжних дробиків прикріпив до обох кінців штабки. По цілогодичній напруженій праці пилка була готова і Панталаха глянув на своє діло з виразом неописаної гордості й радості. Оцей маленький, на швидку склеменений, безформний предметець мав статися для нього ключем до свободи. О, коли-б лише цим разом іще видобулися звідси! Тепер уже ні за що в світі його не зловлять! Тепер він має запевнені такі дороги та схованки, що все піде добре. Коби тільки на волю.

Скоро пилка була готова, кинув оком по казні, міркуючи, куди-б то сховати її. А ну-ж ключник вечором перед зам-

кненням дверей захоче зробити в казні ревізію, як це праплялося досить часто! Всімхнувся, побачивши на примурку під вікном пів бохонця хліба, власність Прокопа. Блаженний той дурень, що не здужає за день з'їсти навіть бохонка хліба! І він узяв хліб із примурка і почав уважно з усіх боків обзираати його.

— Це мій хліб! — несміло запищав Прокіп.

— Мовчи, осле! Адже-ж не з'їм тобі хліба! — мовив гостро Панталаха, розкріїв хліб півперек через м'якушку, не краючи шкірки, віткнув у розкрій свою пилку, а потім списнув хліб так, що, дивлячись здалека, ніхто не був-би доглянув, що хліб був надкромлений таким робом.

— Бачиш, що я чиню? — запитав Панталаха Прокопа, що пожирав очима кожний його рух.

— Бачу, — шепнув той.

— А знаєш, що ти маєш робити?

— Не знаю.

— Скільки разів маю повторяти тобі це? — гаркнув припишено але сердито Панталаха. — Маєш мовчати, чуєш?

— Чую! Буду мовчати!

По кількох хвилях вийшов ключник з лампою в одній, а звязкою ключів у другій руці, оглянув довкола піч, тапчани, місце по-під тапчанами, примурок під вікном, заглянув угору до вікна, на стелю, ще раз окинув очима поміст і побажавши арештантам доброї ночі, почав коло дверей бряжчати ключами та скрегінцати замками й колодками, замикаючи їх на два спусти. А Панталаха по його відході

всміхнувся радісно, потер руки і скочив до примурка, щоб переконатися, чи досить ще лишилось йому від учора масла, доконче потрібного для смавання пилки, щоб тим способом менше чутним учинити її скрегіт та писк. Спасибі богу, масла було аж занадто. Все складається корисно.

— А тепер, Прокпе, підемо спати! — мовив по хвилі Панпалаха. — І пам'ятай собі, що я тобі наказував. Маєш мені всю ніч спати як забитий. Що-би туп ясні громи били, то ти не повинен чути нічого і нічого. Чи може будеш ще що їсти?

— А можу їсти?

— Можеш.

— А... а... адже-ж пам у моїм хлібі ваше ключове зілля. А ну-ж з'їм його й прісну? — мовив Прокіп з виразом невдоволеної привоги на своїм дитячій лиці.

— Тьфу! — скрикнув Панпалаха. — Адже-ж ти не з заліза. То лише залізо пріскає від того зілля. Чекай, я зараз вийму. На, тепер можеш їсти спокійно.

Поки Прокіп їв, помалу гризучи хліб і жвучи його німичними вилицями, Панпалаха, не роздягаючися, кинувся на свій палчан, щоб проспятися пару годин і набрати сил до праці, яка дожидала його. Швидко попів, наївшись, заснув і Прокіп твердим сном.

IV.

Тільки що вибила одинацята. Ключник Спориш, набалакавшись досита з варповим жовнярем, пройшовся здовж коридора, послушав, чи спокійно сплять арештанти

в казнях, а переконавшись, що все в порядку, знов засів на самім кінці коридора на великій паці і почав дримати.

На тій самій паці сидів також у глибокій задумі, більше подібній до дримоти ніж до філософічного заглиблення, опертий на карабін¹⁾ вояк. Патроль у тюремнім коридорі належала до найвигідніших родів військової служби. Заведено її нещодавно, перед кількома роками, з нагоди тюремного бунту. Та тепер про бунт у тюремних мурах не було й помишління, тим то й не диво, що фірери, коменданти патролі позволяли воякам, утомленим вартою на інших стійках, дримати в коридорі, і що патроль у коридорі вважалася упривілейованим постом або, як казали вояки, «ласкавим хлібом». Вояк, поставлений сюди на варту, мав обов'язок пройтися по коридорі пару разів, а потім міг сісти на великій паці під вікном і дримати в тій позиції, тільки не лягаючи і не випускаючи з рук карабін.

Чи довго, чи коротко дримав ключник Спориш, — цього не був свідомий. Йому здавалося, що це не тривало й п'ятьох мінут, хоча на ділі минули добрі дві години. Нараз він прокинувся і зірвався на рівні ноги, стукнувши при тім голосно чобітьми о поміст, і протер очі. Що це було? Чи то ві сні, чи на яві він чув якийсь незвичайний шелест, щось немов легкий, ритмічний, хрипливий посвист, ніби журчання тоненького зубатого колісця якоїсь машини або хрипіння якоїсь сонної, але не

¹⁾ Карабін — рушниця.

людської істоти? Грр, грр, грр! Спориш не знав, відки й як долітав до нього той згук, що міг значити, як довго прывав перед його пробудженням. Почував лише якусь неясну прівогоу в своїому нупрі. Осб він станув, напруживши слух і пере-хилившись наперед горішньою половиною піла—слухав. Нічого не чути, ніякого шелесту, ніякого руху.

— Сон мара, бог віра!—шепнув Спориш і перехрестився, а потім як мога най-обережніше, ступаючи на пальцях та силкуючись не робити ніякого стуку своїми важкими чобітьми, подався здовж коридору. Зупинявся біля дверей кожної казні, нахилав вухо і слухав. Нічого не чути, крім важкого, рівномірного сапання сонних арешпантів. Десб-не-десб цей або той хропе,—але цей згук зовсім від-мінний від того, що доходив до його слуху ві сні. Зупинився в половині коридору і спояв довго, з десятих мінут, недвижно, мовчки, запираючи в собі дух і дожидаючи, чи не повторитьс я шасмничий шелест. Але ні, шелест не повторився, лише з купа, в якому ключник дрімав перед хвилею, почулося нараз голосне, з при-свистом хропіння. Це так патролював вояк. Держачи обіруч приписнений до себе карабін, він закинув голову взад, опер її о стіну і сплячи твердо, з широко отвореним та до стелі зверненим ротом, хріп мов підрізаний.

— А, так!—промовив Спориш, почувачи в душі значне вспокоєння, коли до його слуху долетіло оце хропіння,—так осб відки долітав до мене той шелест! А я

дурень подумав уже, що це бог зна що take! Тьфу на тебе!

І Спориш повагом, голосно стукаючи чобітьми, вернув на своє місце, обернув сонного вояка на бік, так щоб не хріп йому над вухом, а потім чуючи, що його морить сон, сів знову на паку, похилився також головою до стіни і шепчучи щось—чи то молитву, чи лайку тому, хто так не в пору збудив і наполохав його,—заснув по кількох мінутах.

І знов минула добра година. Спориш спав твердо, але неспокійно, кидав у сні по руках по ногах, рушав вусами як заспаний пес, якому не дають спокою налазливі мухи, булькотав навіть крізь сон якісь незрозумілі слова, сопів, важко дихав, немов щось душило його, але не будився. Нарешті з очевидною напугою, весь облиптий потом прокинувся і сів на паці.

— Грр, грр, грр!—то був перший згук, що долетів до його слуху.

Оглянувся на вояка, та цей усе ще спав на боці—ні, вояк не хропе! Протер очі, вщипнув себе в лице, аж йому слъози станули в очах...

— Грр, грр, грр!—чути раз-у-раз вираз-нісінько з темної безодні коридора. Це вже не хропіння сонного, ні! Це зовсім инший гомін, більше металевий, більше дразливий для слуху. Що це може бути? Тихесенько спустився на помісті, станув без стуку,—гарчання все чути та й чути. Поступив крок, другий—іще чути. Розля-гається виразно, пискливо, в прискоренім темпі, лише не знати, з котрої казні.

Ще один крок зробив з найбільшою обережністю—а це що? Гарчання затихло. Тихо як тінь посунувся ключник здовж коридора від казні до казні, від дверей до дверей, що кілька кроків поставкуючи, надслухуючи, запираючи в собі дух—тихо і мертво, не чути ані найменшого руху, крім рівномірного віддиху сонних арештантів.

Ніби безтілесний дух, з виразом найбільшого напруження на лиці перейшов ключник увесь коридор від кінця до кінця—ніде нічого не чути, всюди сон, усюди супокій.

— Га, то хіба якась нечиста сила кпить собі з мене!—пробуркотів ключник.—Во ім'я отця і сина і святого духа, аміні! Згинь, пропадь, проклятий душе!

— Грр, грр, грр!—залунало нараз із глибини коридора, так досадно та виразно, що ключник мало що не впав на місці зомлілий із переполоху. Зблід увесь як труп, але коли по хвилині отямився і звернувся в той бік, гарчання вже затихло і найглибша тиша знов запанувала в темних челюстях коридора.

— В тім щось мусить бути!—промовив півголосом ключник і ще раз розпочав свій обхід від дверей до дверей, надслухуючи, ловлячи ухом та розрізняючи кожний найменший шемріт. О розпуко! Знов не міг почути анічогісінько підозреного. Та проте не прапив надії, йшов чимраз даліше, а дійшовши до кінця коридора, вернув назад, зупинився біля одної з середніх келій і довго так стояв недвижний, напружений, чи не почується

знов загадкове гарчання. Та ні, не чути нічого!

Про дальший сон не було вже ані думки—навпаки, ключник робив собі гіркі докори, що за першим разом дав себе ошукати пій ніби по тишині і хто зна, чи не прогавив яку відповідну хвилю. Ану-ж там у якій келії один із тих страшних злочинців, замкнених тут, душиць, ріже, мордує другого, а нещасна жертва вряди-годи захарчить під його руками? Ні, харчала, та й перестала, а тепер уже заізно!

Та проте ключник чекав, надслухував даліше. Кілька разів йому здавалося, що знов чує те саме гарчання. Він увесь тремтів від якоїсь невиясної привоги, але потім переконувався, що це була омана його слуху, надмірно роздраженого довгим напруженням. В такім стані кожний найменший шелест, хропіння сонного арештанта, рух миші, що перебігала півперек коридора, випадковий стук деревляника, зіпхненого ногою сонного арештанта з тапчана на поміст,—кожний із тих звичайних шелестів та звуків тюрми, в якій мурах спить півтора тисячі людей і до яких він видаввна мав нагоду привикнути, тепер видався йому якимсь громовим гуркотом, у кожнім чулись йому по кроки страшних убійників, що закрадаються тікати з в'язниці, то притишена праця коло виломлювання ґрат або барикадування тюремних келій.

Були хвилі, в яких бідний ключник майже напевно дожидав, що в найближчій секунді ціла в'язниця рикне спрашеним

вереском, залунає ломіт та лускіт вале-них мурів, гук вистрілів, град проклятьб і лайок і все те, ціле пекло спраховищ, упаде на його бідну голову, на його відвічальністѣ. Але минала хвиля за хвилею, в'язниця дримала спокійно в обіймах нічної темноти, лише лампи серед навислих суїтків коридора моргали полохливо, а на супротилежнім кінці, на паці чупи було здорове, правильне сапання вояка, що спав у сидючій поставі, опертий плечима о мур, а руками о карабін, на якого люфі¹⁾ опер пакож своє підборіддя.

— Чи-ж мало-бусе те мені причутися? Мав-би то бути сон?—запитував сам себе ключник по довгій, даремній дожданці, і вже хотів своєю звичайною важкою ходою рушити до паки, коли впім, мов грім із ясного неба, ось туп за його плечима, в одній із центральних келій розлягся справді страшений, оглушливий гуркіт, немов-би на залізний поміст падав град величезного каміння. Ключник заставив на місці, задеревів і не міг ворухнутися. Хвилю було пихо, мов у могилі, а потім залунав другий стук, немов-би великим залізним кітлом ударено о дерево і при тім брязкотано кайданами.

— Дух святий зі мною!—скрикнув ключник і перехрестився. Цим разом це вже не був сон, не був привид, бо й вояк на паці прокинувся і вже спояв випростуваний з карабіном на «презентірт»²⁾, хоча не пямлячи, що з ним діється і з

¹⁾ Люфа—дуло.

²⁾ На презентірт—на поготові

зжмуреними очима, які кілька хвиль надармо силкувався відчинити. Що духу обернувся ключник, щоби дійти, відки походять ті дивовижні гуркотти, і в тій самій хвилині все йому вияснилося.

— Це Панталаха!—скрикнув і вдарив себе долонею по чолі.—Це той проклятий злодюга знов якусь штуку придумав.

І не дожидуючи вже нічого більше, ключник кинувся до казні, в якій був звмкнений Панталаха. По дорозі вхопив одну з тих лихтарень, що висли на кілочках здовж стін коридора і мов миші моргали в пітьмі підсліпуватими очима. З лускотом відімкнув двері і влетів до казні. Незвичайний вид явивсь його очам. Насеред казні лежав перевернений до гори сподом верхняк залізної печі, заокруглений мов великий казан. Обік нього клячав дурний Прокіп, держачи в кожній руці по кусневі залізного обруча, яким піч була окована в суствах. Долішня половина печі була відкрита і позівала темною, отвертою пашекою. Панталахи не було в казні. Ключник остовпів.

— А ти, драбе, що тут робиш?—ревнув він до Прокопа.

— Я.. я... я,—пробулькотав Прокіп, вибалушивши на нього свої великі, здивовані очі, широко роззявивши рота, немов би хотів щось сказати. Та в тій хвилі пригадав собі гостру заборону Панталахи і сказав коротко:

— Я не знаю.

— Як то не знаєш? А звідки-ж узялось оце?—Ключник ногою показав на залізні предмети, розкинені по помості.

— Я не знаю,—відповів Прокіп.
— А де Панпалаха?
— Я не знаю,—була все однакова відповідь.

— Брешеш, драбе!—grimнув ключник.—
Ти мусів бачити, де він подівся.

— Ні, я не бачив. Я спав.

— Спав? А що-ж ти робиш ось тут на-
серед казні?

— Я... я хочу спати,—відповів Прокіп
і, вставши ліниво, ляг на своїм тапчані
й зажмурих очі.

Ключник був близький одуру. Мало хи-
бло, а був-би кинувся на Прокопа і дав-
би йому в повній гарячості покоштувати
сили його п'ястуків та твердості ключ-
чів, яких цілий жмут держав у руці. Але
по хвилі охолов. Що говорити з дурнем?
І що він може знати? Адже-ж Панпа-
лаха, збираючись утікати, чей-же не го-
ворив йому, куди й як думає виломлюва-
тись. А при тім, що тут було довго
міркувати? Розрізана і розбита піч ви-
разно показувала одну самотню дорогу,
якою міг утекти Панпалаха. Дверці від
печі виходили на коридор і були защеп-
лені зовні. Очевидне діло, значить,
туди він не міг видобутися на волю.
З печі мусів улізти до комина, а комином
видряпатися на дах. Певна річ, із даху
двоповерхового будинку злізти вниз, а до
того ще на вулицю, була не легка штука,
але такий шалено відважний, зручний
і багатий на всякі вигадки злодій, як Пан-
палаха, чого тільки не докаже! То й
ключник відразу догадався, що йому ро-
бити. Заким вискочив із казні, глипнув

іще на постіль Панпалахи—простирала
не було. Зирнув і на Прокопову постіль—
простирала також і місце застило.

— О, то хиприй пташок!—буркнув
ключник.—Треба поспішати, щоб там не
вилетів доразу.

І ключник духом вискочив із казні, зам-
кнув її на колодку, а потім полетів до
вояцької вартівні, що була зараз при
вході тюремного будинку в партері на-
право. Крім дежурного капрала всі вояки
спали преспокійно на причах.

— Патроль! Арештант утік!—закричав
ключник, стаючи в отворених дверях.

На той крик усі вояки посхапувались
і похопали за оружжя.

— Куди втік?—спокійно запитав ка-
прал.

— Комином на дах.

— А давно?

— Ні, недавно, може перед десятьма
хвилинами.

— Ну, то це нічого, буде наш,—мовив
капрал і обертаючись до вояків, крикнув
гостро:

— Wache, habt acht!¹⁾

Вояки вже спояли вооружені в двох
рядах.

— Половина піде сходами на дах за па-
ном ключником, а я з другою половиною
на подвір'я. Коли ще не втік із даху, або
коли не полетів як ворона, то тепер
певно не втече. Vorwärts, marsch!²⁾

¹⁾ Сторожа, позір!

²⁾ Вперед руш!

Ключник міркував зовсім вірно. Панталаха, порозрізувавши штаби, що оперізували піч, у найбільшій пихості здійняв верхню половину печі та поклав її на помості, потім увіз до печі, з печі до комина, а комином без особливої напуги видряпався на самий верх. Та туп наскочив на несподівану перешкоду. Комин був прикритий зверху мурованим дашком, опертим на чопирбох, сторчаком поставлених, цеглах. Щоб вилізти на дах, треба було доконче вийняти одну таку цеглу. Панталаха зробив це як найобережніше, пильнуючи, щоб ані шматочок тинку не впав комином у низ. Здавалося, що дашок може якийсь час стояти й на прбох цеглах. Узисканим отвором Панталаха виліз із комина, та це була штука дуже не легка. Вхопившись обома руками за ріг комина, він помаленьку випягав ноги з середини. Вже був майже готов, коли втім зненацька зачепив п'ятою об одну з прбох цегол, що ще підпирали дашок. Поручена цегла випала і коминовий дашок із глухим лускотом упав у низ до середини комина. Це був той пекельний гуркіт, що так переполошив ключника. Та він збудив у казні й Прокопа. Цей схопився відразу на рівні ноги, безтямно кинувся на середину казні і спотикнувшись на поставлений там залізний верхняк печі, перевернув його й сам упав на нього, а при тім ухопившись руками Панталашиного тапчана, зіпхнув із нього покладані шам шматки залізної штаби,

що нею була оперезана піч і яку Панталаха, перепилювавши в прбох чи чопирбох місцях, обережненько поскладав туп у гарнім порядку. Це й наробило того брязкоту, що зрадив ключникові місце, відки йшли всі ті нічні згуки та гримоти.

— Пропав я! — мовив Панталаха, споячи біля комина і слухаючи гуркоту вниз звалених цегол. В його голосі була лише глуха резигнація, нічого більше, ані жалю, ані тривоги. Навпаки! Зараз у найближчій хвилі в його душі блисла нова думка. Коло комина він у досвітнім сутінку побачив коминарську міплу на довгім простиновім держаківі, звиненім у колесо.

— Це може мені пригодися! — блиснуло в його голові, і, не думаючи довше, він кинув міплу з даху на вулицю. Його невтомима уява вже малювала йому, як він, весь обмазаний сажею, з коминарською міплою почерез плечі буде сміло в півсумерку чимчикувати вулицею, ніби коминар до роботи, і так безпечно зайде до першої звісної йому кривки. І вже підбадьорений цією думкою він не стояв на місці. Зрадливий лускіт не зламав його енергії, не спаралізував сили волі, не змінив наміру.

— Тепер або ніколи! — скрикнув з дикою рішучістю і кинувся бігцем здовж даху аж до того місця, де офіцина сліпим «огневим муром» виходила на одну з бічних, глухих вуличок. Це була єдина дорога до свободи, хоча, ніде правди діти, дорога дуже спрїмка та небезпечна. Та проте Панталаха не завагався ані на хвилю. По легкім спохові бляшаного даху

збіг на сам крайочок, щоби побачити, де прибігла труба, що веде вниз від ринви. Знайшовши її, він у тім місці приляг плазом на дасі лицем униз і зміряв очима, як далеко йшла та труба від муру, що в тім місці опоясував тюремне подвір'я та замикав його від вільного світу. Прокляття! Ринва була віддалена від муру майже на два сажні! Але Панталаха знав, що трохи пониже вікон першого поверху здовж усього будинку йшов широкий гзимс. Тим гзимсом можна буде від ринви перейти на мур, а з муру вже якийсь видобується на вулицю. Щоб не мусіти скакати з нього, Панталаха захопив із казні два простирала, на яких можна буде вигідно спуститися вниз із високого муру. І не вагаючися довго, не прапачи ані хвилі часу, Панталаха перехрестився і обернувшись лицем до даху, вихилив ноги над роззявленою двоверховою безоднею і почав помалу, обережно зсуватися в неї, зависаючи цілим тілом у повітрі. Ані тіни непевності не було в жаднім його русі, ані разу він не затремтів; здавалося, що це лунарик, який ані крихти не чуває величезної небезпеки свого положення.

Та нараз він зупинивсь, опершиї ліктями о ринву, а обома руками мов кліщами держачись вузеньких берегів цинкової бляхи там, де один її аркуш був злучений з другим. Нижня часть його тіла свобідно висіла вже в повітрі. Що це таке було? Чи йому причулося, чи він і справді почув ось-ось під собою, на горіщі стук численних кроків і помішані,

грубі людські голоси? Мала-ж це-би бути погоня? Панталаха задеревів на хвилю, але швидко віднайшов свою рішучість. Заким знайдуть драбину, заким влізуть у віконце і видряпаються на дах, то його вже не буде. Чорта з'їдять, заким побачуть його! А, значить, як мога швидче вниз! Коби лише дістатися на ринву! Там уже все якось піде. Та в тій самій хвилі йому видалось, немов хтось здоровим ударом палкою в голову відбирає йому всю силу й притомність. В ухах йому зашуміло, перед очима забігали темні плями. Там у низу на подвір'ї чути було стукіт не менше численних кроків, шум голосів, швидко біганину та гомін. Нарешті саме під собою він почув зловіщий, радісний крик вояка:

— Ось він! Ось він! Бачите, он там, з даху звівся, хоче спускається по ринві!

— Ось він, ось він, ось він!—кликало чимраз більше голосів у низу. Сстій там, ані не рушся!—крикнув грімким голосом до Панталахи капраль.

— Думаєш,—відповів йому так само Панталаха,—що мені тут так легко стояти, як тобі там на землі, дурню один!

Значить, усе пропало! Тепер уже ані думати про втеку, коли ті там у низу похопились та побачили його. Аж тепер затремтів Панталаха, не зо страху перед тим, що його жде за втеку, але з жалю за знівеченим зусиллям, що так гарно почалось, а так по дурному кінчиться. Якась сліпа лютість почала клубитися в його душі; перший раз почув утому в суставах, почув, що руки його

прясупься, що осб-осб висмикнеться йому з пальців та слаба підпора, якої вони держаться, і що його тіло, звішене в повітрі, гримне вниз на подвір'я на кам'яний поміст. Щосб немож кліщами списло його за серце, але й цим разом він не стратив припомности. Добуваючи останніх сил, опираючись ліктями о ринву, він почав звільна підтягати вгору звішене з даху тіло, поки не станув у ринві колінами. Тепер уже був безпечний, упастипи не міг так легко. Та власне в тій хвилі відчинилося неподалік вікно від пюремного піддашшя, з нього блиснуло світло лихтарень, а в тім світлі замиготіли люфи карабінів і показалася насамперед вусата голова ключника Спориша. Він у тій хвилі побачив Панталаху, що сидів на почіпки на крайочку даху. Панталасі видалось навіть, що чує шепіт молитви, якою та «гінча собака» дякує богові за те, що їй таки вдалось винюхати та догонити арештанта.

— Пес, пес!—шептав сам до себе Панталаха, і сліпа злість іще сильніше почала приливати та клубитися в його грудях.

— Панталахо!—крикнув майже благальним голосом ключник, вилазючи віконцем на дах і простягаючи руки до Панталахи, — бійся бога, чоловіче, що ти робиш? Чи не можеш уже спокійно відсидіти тої решти декрету?

— А вже-ж не можу, коли тікаю!—відбуркнув понуро Панталаха.

— І що ти собі думаєш з пим утіканням? Одинацять раз уже ти пробував

щастя цією дорогою, і все тобі не вдається. Час-би вже мати розум.

— Слухай, пане ключнику,—мовив Панталаха, все ще на крайочку даху, але підвівшись на коліна.—Бачив ти коли, як хлопці на сильце зловлять жовтогрудку, принесуть її до хати й пустять? Що вона робить? Лепить, що має сили, до вікна і грим грудьми до шибки. Що вона йому винна, що шибка пвердіша від її грудей? Впаде майже без духу, полежить, відпочине, але скоро лише приїде прохи до себе, зараз зривається на ново, облепить довкола хату та й знов грим до вікна. І так раз за разом, поки або сама не згине, або шибки не виб'є. Знаєш що, пане ключнику! Піди лише та скажи тій жовтогрудці своє премудре слово: час-би вже раз мати розум!

— Але-ж змилуйся ти наді мною, чоловіче,—скрикнув майже до болю зворушений ключник.—Хіба-ж я це від себе? Чи-ж я-би не рад, щоби кожному було добре на світі? Але що я пораджу? Служба не свій брат. Коли чоловік раз запрягся, то мусить тягти.

— Скажи краще: коли раз нанявся за пса, то мушу бути псом від ніг до голови. Йди, йди, знаю я тебе! Я думав, що ти хоч у песій службі, а таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія¹⁾, але що в тобі також песе серце!

Тимчасом з вікна слідом за ключником вилізло ще п'ять вояків із карабінами.

¹⁾ Ліберія—одіж.

Не маючи між собою ніякого комендантa, крім ключника, вони спояли на дасі мовчки й побояючись, щоб у своїх тяжких чоботях не посковзнутися по гладкім, споховастім бляшанім дасі.

— Ну, Панталахо,—мовив ключник, не зважаючи на його балакання,—що там нам перечитися, ходімо відси!

— Йдіть собі про мене хоч і до чорта всі враз!—сердито крикнув Панталаха,—мені й шуп добре.

— Що? Адже-ж не думаєш хіба, що ще здужаєш утекти?

— Що я думаю, це вже моя річ, але це тобі кажу, що відси не рушуся. Туп мені добре.

— Чи ти здурів, чоловіче, чи що тобі таке?—крикнув ключник, виведений із перпцю цим безглуздим і безцільним упором,—але що-ж ти шуп будеш робити на дасі?

— Вже я знаю, що буду робити,—відповів Панталаха.

— Ну, ну, не роби дурниць!—обізвався поважно, спокійно й рішуче ключник,—ходи сюди, підемо до казні! Вже я вставлюся за тобою перед директором, щоби тебе за це не карали надто гостро.

Цей аргумент, що мав заохотити Панталаху до піддання та уступлення з небезпечного становища на крайочку даху, вплинув на нього як раз пропивно. Згадка про кару, яка без огляду на те, чи мала, чи велика—неминуче ждала на нього за вчинку цієї ночі, разом з думкою про таку соромну невдачу була для Панталахи тим, чим оспрога для сполошеного коня.

— Чорта з'їси, старий псе!—крикнув попадаючи в злість.—Чорта з'їси, заким мене побачиш у своїй проклятій казні.

— Але-ж Панталахо, бійся бога, що ти говориш! Опямся, успокійся! Ходи до нас!

— Ні, ходи ти до мене!—кричав Панталаха, встаючи на ноги і випростовуючись, так що вояки розставлені внизу аж очі позажмурювали зо страху, думаючи, що цей божевільний ось-ось утратив рівновагу і впаде вниз коміть головою.—Хочеш мене мапи, що ходи сюди! На, бери мене! Спрібуї!

І Панталаха простягнув руки до ключника, не роблячи ані кроку наперед.

— Ну, і що-ж,—мовив простодушно ключник,—коли цього хочеш доконча, то добре, піду до тебе. Не думай, що злякаюся.

І ключник справді з цілим супокоем і рішучістю поступив пару кроків наперед по дасі в напрямі до Панталахи. Та в тій хвилі вояки зупинили його.

— Ні, пане,—мовив один із них.—Чи не бачите, що це чистий безум? Пощо вам нещастя? Дозвольте лише нам, ми його зараз зловимо як пса на зашморг.

— Ага, прецінь ти злякався, стара собако!—кричав Панталаха до ключника, бачучи, що цей не йде до нього. Слів вояка, вимовлених пошепки, він не міг зрозуміти.

— Панталахо,—мовив ключник,—іще раз тебе прошу, богом святим закликаю, не роби дурниць! Ходи!

— Піду, як мене відси поведете або понесете,—з диким завзяптям говорив Панталаха.

— Ну, що там за торги такі?— кричав знизу капраль — Чому не берете його?

— Коли не хоче датися добровільно!— крикнув один вояк.

— Але ми зараз будемо мати його в руках,— додав другий.

— Дідька лисого, не мене!— відкрикнув Панталаха.

Тимчасом один із вояків, звинний як білиця Гуцул, вернув по драбині на піддашшя і приніс відтам довгий і міцний шнур, на яким розвішувано до сушення випране арештанське шмаття. Цей шнур вояки зложили в зашморг подібний до того, яким ловлять коней в полонині, і по короткій нараді почали розходитися по дасі, з різних боків півколом, здалека обступаючи Панталаху. Вчинили це головно в тій цілі, щоб розірвати його увагу, щоб не міг знати, відки впаде на нього фатальний зашморг. А сам шнур передано одному найсильнішому й найзручнішому воякові, який ішов по дасі, держачи його на погопові, але так скрито, що навіть соколіне око Панталахи в суміні не могло добачити засідки. Він знав лише, що щось воно йому грозить і що той маневр вояків має метою обскочити та захопити його особу. Хоча на своїм небезпечнім становищі він чув себе непикальним, то все таки це маневрування вояків іще дужче розлютило його.

— Ну, що-ж, старий псе! — кричав він до ключника, — не йдеш сам до мене, але думаєш зловити мене якимось підступом? Богом тобі присягаюся, що пуста твоя робота. Краще дайте мені

спокій і йдіть собі геть відси, коли не хочете дійти зо мною до якого нещастя.

— Але-ж Панталахо,— вговорював його ключник,— адже-ж ти розумний чоловік, не дитина, і знаєш, що це не може так бути, що ми не можемо вернути без тебе. Краще піддайся добровільно.

— А коли мені не хочеться! Коли підеш відси геть і памтим у низу велике віддалилися, то я може ще надумаюся й верну, а як ні, то ні.

— Чи ти збожеволів, Панталахо!— скрикнув ключник, не на жарп обурений пою безличністю ¹⁾ арештанта, що сам обвинив і ще сміє ставити якісь умови. Та в тій хвилі вояк уоружений зашморгом, наблизившись до Панталахи на кілька кроків, станув і блискавичним рухом закинув на нього шнур.

— Га!— ревнув Панталаха, та більше не міг крикнути нічого. Зашморг ухопив його за шию і вояк другим прудким рухом затягнув вузол і списнув йому горло так, що Панталасі відразу сперло дух у груди.

— Пустити!— хрипів він до вояка, хапаючи обома руками за шнур і силкуючися звільнити поперед усього зашморг на шиї.

— До мене! До мене! Держіть!— кричав вояк, широко розставивши ноги і ковзаючи по дасі.

Та заким вояки здужали прискочити і вхопити свого товариша, вже Панталаха що сили поргнув за шнур, вояк спратив рівновагу і покопився по спохові

¹⁾ Безличність—нахвбство.

даху. Рівночасно спрашив рівновагу її Панталаха, і оба супірники з одним про-разливим окриком злетіли з даху і гримнули на подвір'я. Панталаха впав лицем до помосту і розпріскавши собі голову відразу став небіжчиком. Напомісць вояк, упавши боком на його тіло, крім вивихнення лівої руки та значного перестрашу не поніс ніякого ушкодження.

— Во ім'я опця і сина і святого духа — будькотів він, устаючи та стогнучи, — а ти злодюга!

Хоч і як не до сміху було воякам уста-вленим рядом на подвір'ю, свідкам тої сцени на високім дасі та в повітрі, то все-таки де-які нехотя зареготалися з нервового передраження, почувши ті слова свого товариша, майже чудом урятованого від смерти. А коли переконалися, що йому майже зовсім нічого не сталося, запанувала в їх крузі велика радість, а капрал обіцяв урятованому неминучу похвалу за такий смілий учинок. На трупа Панталахи ніхто не звертав уваги. Що значив якийсь там злодюга? І так їх забагато на світі. Туди йому й дорога! Лиш урятований вояк, не можучи ще отямитися зо страху, прискочив до скривавленого трупа і копаючи його раз-по-раз люто чобітьми в бік, у груди, по в плечі кричав за кожним разом:

— А ти, злодюга! А ти, розбійнику! На маєш, маєш, маєш! Щоб знав як утікати другий раз!

Тимчасом увесь кримінал був заалярмований звісткою про втеку Панталахи і про страшний випадок на дасі. Довкола

трупа Панталахи зібралися стражники, вояки, навіть немале число арештантів із тих, що мали привілей свобідно ходити по подвір'ю. Прийшов нарешті й директор, киваючи головою та розводячи руками.

— Но, Панталяха, — мовив він, зупинившись над окривавленим, теплим ще трупом, — відіш, чегос се доробіль! Я ті повідаць: сед тіхо! Я то пророковаль, же се с тебою зле скончі. А ти заєдно своє! Маш тепер, я ті пему не вінен!

Прийшов накінці, злізши з даху, також ключник Спориш, блідий, холодний і безп'ямний, і довго, довго вдивлявся в кроваве, до непізнання розпорощене лице Панталахи. На тому лиці лиш очі, обдерті з повік, величезні й непорушні, бачилось, гляділи на нього з виразом безмежного страху і якогось спрашенного, кровавого докору. В його вухах раз-у-раз іще гучали сердиті слова Панталахи: «Я думав, що хоч у песій службі, та таки не перестав бути чоловіком. Але тепер бачу, що на тобі не лише песя ліберія, але в тобі також песе серце!» І бідний ключник запремтів усім тілом. Кільки разів силкувався відвернути очі від спрашенного виду того лица, але не міг. Щось немов приковувало його до того трупа, до тих страшних очей. Аж коли на розказ директора два арештанти взяли трупа на носилки і понесли до пюремної трупарні, минулася й змора, що душила Спориша і він зітхнувши глибоко та перехрестившись, пішов до своєї служби.

VI.

Першим завданням тої служби було вислідити, яким способом dokonав Панталаха тої своєї останньої втеки. Директор поспішив до трупарні, щоб бути присутнім при роздяганню трупа, а ключника післав зробити ревізію в казні.

Був імлістий і понурий ранок, у казні було майже зовсім темно. Та проте Прокіп по відході ключника не лягав уже спати, але сівши насеред казні, бавився, дзвонячи порізними кусниками шпаби о верхняк печі, що лежав перед ним, обернений до гори крисами. Нараз пригадав собі щось, кинув шматки шпаби і схопившись з помоста, плеснув у долоні та кинувся до своєї постелі, застромив руку під тверду солом'яну подушку, подібну до грубої, чотирьохгранної паляниці, і почав пильно нишпорити під нею. Як-же врадувався, коли під подушкою справді знайшов обі половинки розрізаного і випорожненого срібного ринського, що їх положив там для нього Панталаха! Аж підскочив з радости, а його вибалушені очі заіскрились як у копа. Сів на тапчані і почав дзвонити тими блискучими цяцкками одною о другу, пускав їх, щоб катулялися по помості і як дитина плескав у долоні, коли срібні плитки описували по дощці гарні слимаковаті закрутки та колісця.

Бавився так досить довго, та нарешті його занудила одностайність тої забави, а жолудок почав допоминатися свого права. Була вже восьма; арештантам по інших казнях роздавали снідання — рідку

горохову зупу. Покинувши оба, срібні кружечки на тапчані, Прокіп притулює лице до візитирки і надслухував, чи швидко кухарі наближаться до нього. Знав бідолаха, що йому його порцію дають звичайно на самім остатку, коли зупи в кіпці вже давно не стало і кухарі другий раз уже піділляли теплою водою гущу з недоварених горошин та лушпини, що була на дні, і розбовтали це при помочі великого мідяного черпака. Правда, поки в казні жив Панталаха, подавали сюди снідання та обід насамперед; арештанти дбали про свого маистра, догоджували йому, то вже розуміється, що й дурний Прокіп при цьому мався добре. Але бідний ідіот мав коротку пам'ять, забув, що Панталаха вже нема в казні, не знав і не цікавий був знати, що сталося з ним; почував лише голод та нетерплячку, чому це не приносять снідання?

Хвилю стояв тихо притулений до дверей і слухав; далі почав хрупотіти зубами і гарчати як пес, чуючи, що арештанти, розносячи снідання, не квапляться до нього і розмовляють щось голосно на коридорі. Нарешті що сили почав гримати п'ястками й ногами о двері. Якийсь час ніхто не озивався і не приходив, оп тим то Прокіп не переставав гримати до дверей чимраз сильніше. Та нараз забряжчала колодка, заскреготав замок, застукали залізі ретязі при дверях казні, і Прокіп мов опечений відскочив від дверей. Вони відчинилися і ввійшов ключник Споріш у товаристві ще одного дозорця.

— Чого гримаш? — суворо запитав Прокопа Спориш.

— Я... я... ні — відповів Прокіп кулячися, ніби для одержання ударів. — Я... я... сплю.

— Спши? А хто-ж іпак до дверей гуркоче?

— Та бо я... я хочу їсти.

— А наївся-б ти смоли гарячої, тумане! — крикнув другий дозорець. — Повіси пи тебе варпо, а не їсти тобі дати. А не міг ти в ночі опак заgrimати до дверей, заким той злодій штаби на печі поперерізував?

Спориш тимчасом кинув оком по казні і в першій хвилі побачив два срібні кружечки, покинені на Прокоповім тапчані. Вхопив їх, оглянув і весь задеревів; відразу пізнав половинки того самого срібного ринського, який він учора дав Панталахи, відразу догадався звязку цього ринського з утекою Панталахи.

— А це що? — запитав Прокопа, показуючи йому кружечки.

— Це моє! — крикнув плаксиво Прокіп і простягнув руки до блискучих цяцков. — Віддайте мені, це моє!

— Твоє? А відки ти маєш це? Хто тобі це дав?

Прокіп станув, широко роззявивши рота, не знав, що відповісти на це питання. Пригадав собі гострий наказ Панталахи і тремтів при самій думці про те, що цей «нанашко» може виконати свою страшну погрозу, значить, може якимось чудом винести його з одих мурів і занести до дому родичів, де його били, поштуркували та морили голодом

і де йому було далеко гірше, ніж тут у криміналі.

— Говори, хто тобі це дав! — крикнув йому над самим вухом дозорець і скрипив своє питання сильним бухняком, вимірним у Прокопові плечі.

— Йой-йой-йой! — запищав Прокіп, скулився як уперед і закрив лице руками.

— Ну, скажи, скажи, хто тобі це дав, — мовив лагідно Спориш, знаючи, що спрогістю від цього ідіота нічого не діб'ється. — Скажи, не бійся, нічого тобі за це не буде.

— Ага, не буде? — хлипаючи промовив Прокіп.

— Я-ж тобі говорю, що тебе навіть пальцем не торкнуся.

— Е, ви, я вас не боюся, — мовив ідіот, осмілившись ласкавістю Спориша.

— Ну, а кого-ж ти боїшся?

— Панталахи.

— Панталахи? А що-ж він може зробити тобі?

— Візьме мене звідси і занесе до тата.

Оба дозорці розсміялися на такий доказ.

— Га, га, га! Чи бачив хто, чого цей дурень боїться! — мовив дозорець. — То инший утікає звідси, щоб дістатися до дому, а цей боїться, щоб його хто не викрав із криміналу та не заніс до дому.

Але Спориш промовив поважно:

— Ну, ну, не бійся, дурний, Панталаха вже тобі не зробить нічого.

— Ага, не зробить? А ви по чім знаєте, що не зробить? — мовив Прокіп, обтираючи слези рукавом.

— Бо його вже нема на світі.

— А де-ж він?
— У трупарні.
— А він там що робить?
— Що має робити, лежить. Хіба не знаєш, що впав із даху і забився на смерть?

— Е, а може він ще й з трупарні втече?

Знов засміялися дозорці над дурнотою Прокопа, але Спориш знав, що з ідіотом треба говорити його мовою, і мовив далі поважно:

— Не бійся, звідтам уже не втече. Ще сьогодні прийдуть дохпори, відріжуть йому голову, руки, ноги, ну, а без них то як-же він утече?

Прокіп випріщив очі на ключника, мов не міг зразу няпши йому віри, а нарешті захіпотався голосно.

— Гі, гі, гі! Будуть різати Панталаху як кабана! І живіт йому розпорють?

— І живіт розпорють.

— Гі, гі, гі! А мене пустять подивитися?

— А вже-ж, а вже-ж! Я сам тебе поведу. Лише скажи мені, хто тобі дав оце?

Прокіп немов засоромлений похилив лице до землі і закрив очі рукавом.

— Я.. я не знаю.

— Говори до дурня! — скрикнув дозорець, виведений із терпцю тим глупим упором. — Чому-ж не скажеш відразу, що Панталаха?

— Ну, скажи, скажи! — мовив Спориш. — Панталаха дав, правда?

— Панталаха.

— Ну, так, то добре. А за що він дав тобі це?

— За що? За ні за що. За те, щоб я спав у ночі.

— Ага! А не казав тобі, щоб ти нікому нічого не говорив?

— Казав.

— А не казав тобі, відки він дістав цю забавку?

— Казав.

— А відки? — запитав цікаво ключник. Він премпів при самій думці, що Панталаха міг сказати оцьому дурневі, що дістав того ринсвкого від Спориша — Ну, відки він дістав її?

— Від святого Миколая.

— Що? Від святого Миколая?

— Ну, так, — мовив осмілений Прокіп. — Святий Миколай прийшов до нього і мовить: «Не плач, Панталахо! Били тебе пани за те, що ти втікав. Маєш ось тут ключове зілля, воно тобі всі замки відчинить, і ти знов утечеш». А Панталаха прийшов до казні дуже веселий. Насамперед хотів мене з'їсти, а потім розколов це на дві половинки і видобув відтам ключове зілля.

— Яке-ж то було зілля?

— О, гарне! Таке синеньке, а тоненьке, а довге-довге. Тут у тім лежало скручене. А потім Панталаха мовить до мене: «Дам тобі це, але щоб ти в ночі спав; нехай тут і громи б'ють, не смієш пробудитися. І щоб ти не знати що чув, то не смієш чути ані бачити нічогісінкю».

Спориш відітхнув свободніше. Очевидне діло, Панталаха не зрадив його перед

Прокопом. Дурень нічого не знав про те, що це він дав злодієві того ринсбкого, значить, можна буде вийти чистим із цієї поганої історії. Бідний ключник аж дебелів, скільки разів подумав, що як-би не обачність Панпалаха та не шумановастість Прокопа, то історія з тим ринсбким могла-б була навести на нього велику біду, втрапу службу, а може навіть і кримінал. З облегшеним серцем випишував отже Прокопа далі, що робив Панпалаха вечером, що робив у ночі, як утікав. Та швидко показалося, що Прокіп дуже мало знав про це все.

— Вечером нанашко Панпалаха скакав на одній нозі, потім поліз під тапчан і знайшов там щось, потім лазив на вікно, потім майстрував щось, потім краяв мій хліб, але не їв, а потім я заснув і не чув уже нічого більше.

— Ну, а не мовив тобі Панпалаха, — запитав Прокопа другий дозорець — який по святий Миколай дав йому те ключове зілля?

— Який святий Миколай? — повторив дивуючись Прокіп і витріщив очі. — Святий Миколай, той що в церкві на образі намальований.

— Ну, а відки він узявся туп?

— Цього не знаю. Прийшов.

— А коли-ж то він дав це Панпаласі?

— Як його вибили, поді йому дав.

— А не мовив тобі Панпалаха, як виглядав той святий Миколай?

— Не мовив нічого.

Ясне діло: від Прокопа годі було дізнатися щось більше. Почали дозорці реві-

зувати казню, перетрясати сінники, заглядати до кожної шпарки, до кожної щілинки, і справді їм удалось повіднаходити багато всяких металевих предметів: бляшок, дротиків, штабок, шмапочків міді і т. и. Але нічого такого, що могло-б навести на який дальший слід. Усі від давна знали, що Панпалаха не лише працює в шлюсарській «лябапорні», але також у казні виробляє різні предмети, по й ніколи не забираю в нього при ревізіїх дрібних та нешкідливих предметів, так що й тепер дозорці не здивувалися, познаходивши їх спілвки в його схованках.

Упомившись безплодною шуканиною, вже забиралися до виходу, коли впім Прокіп, що підчас усеї ревізії скулений і недвижний сидів на своїм тапчані, нараз схопився й засупив дорогу Споришеві, проспягаючи до нього обі руки.

— А ти чого хочеш? — запитав його ключник.

— Віддайте мені те... моє! — мовив Прокіп.

— Що тобі маю віддати?

— А потом.. таке гарне, що мені дав Панпалаха.

— Іди, безуме! — сердито буркнув Спориш. — Адже-ж мушу показати це директорові.

— А він мені віддасть?

— Або я знаю?

— А... а... але ви прецінь обіцяли мені віддати, — відповів Прокіп.

— Ну, що-ж із того, що обіцяв, коли не можу.

— Але я вам за те оповів, що мені сказав Панталаха! — мовив Прокіп, підносячи голос.

— Це ти добре зробив, — мовив Спориш, — але я не можу тобі віддати цього. Бо бачиш, коли це Панталасі дав святий Миколай, розумієш?, то треба це показати попові, щоб він пізнав, чи це на правду від святого Миколая, чи може Панталаха так брехав.

— Коли-ж бо я не хочу показувати попові! — закричав Прокіп. — Не хочу попові! Піп мені не відаєстб, ще й язик уріже. Не хочу попові. Віддайте мені! Це моє!

— Іди геть! — крикнув виведений із перпцю дозорець і вхопивши Прокопа за плечі, штовхнув його так сильно до середини казні, що бідний ідіот, спотикнувшись о залізний обруч, усе ще розкинений на помості, впав з розхрещеними руками на лице і розквасив собі ніс до помоста. Заверещав як дитина, та поки встав, уже двері казні були замкнені.

Він прискочив до візитирки, верещачи з болю й лютоспи:

— Віддайте мені! Віддайте мені! То моє! І товк кулаками до дверей.

— А не будеш ти там тихо? Хочеш, щоби я прийшов до тебе з пріпачкою? — крикнув у відповідь йому дозорець із коридора.

Прокіп затих, обтираючи рукавом кров, що капала з носа. Тюремна пріпачка була йому надто добре знайома і він не хотів коштувати її солодоців. Заціпив зуби, щоб не плакати, а в його голові почали миготіти безумні плани пімсти.

— Ага, одурив мене! — гарчав Прокіп, грозячи п'ястуками до дверей. — Чекай, я тобі покажу!

Аж зубами заскреготав і босими ногами о поміст затупав з лютоспи.

— Що я йому зроблю? — воркотів сам до себе, сюди й туди нипаючи по казні. — Візьму сокиру і розрубав його голову. Так, нехай попам'ятає Прокопа! Або ще ліпше: як будуть варити в кухні кашу в тім великім кіплі, а він буде спіяти обік, набираючи вогню до люльки, а я тихенько-тихенько зайду з-заду, вхоплю його за ноги та й бух до кіпла. Ха, ха, ха! Нехай варитьсся! А яка буде каша смачна, заправлена Споришем! Або ні, візьму його, як буде спати, звяжу за ноги та й повішу стрімголов на банті. Нехай у димі коптиться як свиняче сало. Або розпечу в кухні гачок, а скоро він прийде, а я розпеченим гачком штурк йому в очі!

Його вбога фантазія гуляла по різних непрах та любувалася тими жорсткостями, не дбаючи про те, що вони в його положенню були всі неможливі. Ті думки були йому розривкою; за ними він забув те, що перед хвилею так боліло та драпувало його. Ще слъози тремтіли на його віях, а на носі не обсохла розмазана кров, а душа його вже заспокоїлась і перейшла бог зна до яких посторонніх предметів. Та якась лиха доля не дала зовсім загоїтись та заступитись його душевній рані.

Не минула й година, коли казня знов відчинилася і в дверях показався Спориш. Його образ відразу відновив у Прокоповій

душі весь біль і всю ненависть. Він німо, але з виразом дикої злоби з підлоба глядів на ключника.

— Ану, вставай і забирайся відси! — крикнув Спориш.

— Куди? — буркнув Прокіп.

— Марш до кухні. Тут мусять майстри направити піч. Ану, живо!

В кухні порались чотирі кухарі, декретові арештанти наряд веселий і жартливий. Вони почали розпитувати Прокопа про пригоди минулої ночі, а його глуповаті оповідання ввели їх у добрий гумор. Бачучи сліди крови на Прокоповім лиці, один кухар запитав його, що це в нього таке, і Прокіп сердито розповів про свою пригоду зі Споришом, про те, як ключник обдунив його, забрав йому таке ладне¹⁾ блискальце, дарунок Панталахи, і ще й пхнув його так, що він розбив собі ніс.

— Бійтеся бога! — скрикнув з гумористичним жахом один кухар. — І він мав бога в серці, щоб отак скривдити тебе!

— І не хотів тобі віддати того, що твое? — допитував другий.

— Не хотів! — крізь слюзи мовив Прокіп.

— Іди до директора та поскаржся на нього! — радив третій.

— А може ліпше до самого прокуратора! — поправив четвертий. — Прокуратор старший від директора.

— Не хочу до директора! — плаксиво відповів Прокіп. — Директор недобрий! Директор до казенки посадить.

¹⁾ Ладний — гарний.

— Так, синку, так! — піддержував його один кухар. — Плюй на директора! До прокуратора вдайся! Той тобі догодить.

— Не хочу до креператора! — крикнув Прокіп, в якого слово «креператор» в'язалося зі словом «креперувати»¹⁾ і значило щось нечувано страшне та грізне.

— І я так кажу! — мовив другий кухар. — Сам собі справу зроби! Або ти не попрафиш? Ще-б ти собі з таким ключником не дав ради?

— Морду йому набий!

— Очі йому видри! — піддав другий.

— Візьми його за одну ногу, другу приступи і розідри його на двоє, як жабу, — підправив третій.

Прокіп слухав з роззявленим ротом і дивувався, як це йому нічого подібного перед тим не прийшло до голови. Наївши-ся, він почав ходити по просторій, на пів темній кухні, цікаво зазираючи в кожний кут, випитуючи про значіння кожної, найзвичайнішої речі і одержуючи на кожне питання від жартливих кухарів найдивоглядніші відповіді.

— Ай-яй-яй! — закричав нараз Прокіп, сплеснувши в долоні, побачивши на лавочці дві свіжо зарізані гуски, з яких одна мала бути спечена для пана директора, а друга зварена на росіл для хорих у тюремнім шпиталі. — А це що таке?

— Хіба не бачиш, що бузьки? — мовив один кухар.

— Бузьки? А вони що тут роблять?

¹⁾ Креперувати — страждати.

— Прилетіли до нас у гостину.
— Ей, неправда!—мовив усміхаючись
Прокіп.—Адже я знаю, що це гуси.
— Так? Знаєш? А в такому разі мусиш
знати, що їм належиться.
— Що... що... їм належиться? А що-ж
їм належиться?
— Маєш зараз тут сісти і скубти.
— Добре!—радісно мовив Прокіп.—Я лю-
блю скубти. Але пір'я буде моє.
— А пощо тобі пір'я, роззяво?
— Буду бавитися.
— Чи ти спікся¹⁾? А хто-ж пір'ям ба-
виться?
— Ну, по я не хочу скубти.
— Але скуби, скуби! Дістанеш пір'я,
скільки захочеш, можемо тобі навіть із
пір'я борщ ізварити.
— Ні, не хочу з пір'я борщу,—рішуче
відповів Прокіп, скубучи гуску.—Але пірце
собі візьму. Я так гарно вмю пірцем ба-
витися! Воно так ладно грає!.. Мене на-
нашко Панталаха навчив. Ай, то буде
чудово!

Аж над вечером піч була окована і Про-
кіп, обскувши гусей та проспавшись в
кухні, вернув до своєї казни.

VII.

У своїм самотнім покоїку на другім по-
версі одної старої камениці, положеної
біля вузької та брудної вулиці недалеко
Бригідок²⁾, ключник Спориш кинувся на

¹⁾ Спікся—сказився.

²⁾ Так називається львівська шюрма при Кази-
мівській вул., колишній монастир монахинь ор-
дена св. Бригіди. (Ів. Фр.),

своє старе крісло і похиливши голову на
груди, сидів так довго в німій задумі.
Сумерки вже западали, а в його вузько-
кій, голій кімнатці, що виходила вікном
на тісне та глибоке, як криниця, подвір'я,
було вже напів темно. Від самого полу-
дня, коли на цілу добу став вільним від
служби і покинув мури в'язниці, чув себе
якимсь не своїм, а чим ближче до вечора,
тим дужче зроставав його неспокій.

Розуміється само собою, що страшна
пригода минулої ночі зробила на нього
дуже сильне вражіння, тим сильніше,
що був собі чоловік наскрізь чесний, у
якій служба й військова карність не зда-
жали заглушити чисто людського чуття,
а надто склонний до задуми й меланхо-
лії, вразливий більше ніж це годилося чо-
ловікові, що мусів заробляти на хліб на-
сушний сповнюванням «песвої служби».

Ах, та тюремна служба! Те вічне до-
зорування людей як череди, вічне лажен-
ня по кишенях та пазухах, вічне ревізу-
вання, нишпорення, надслухування та
ходження на пальцях! Вічне підглядання
тих здичілих, споганених зіспуттям, при-
страстями або духовою хворобою лиць,
підслухування розмов цинічних або роз-
дираючих своєю страшеною простотою!
Вічне віддихання важкою, запроеною
атмосферою тюрми, затухлих стін, тем-
них коридорів і вонючих, перелюднених
казен! Вічне слухання обопільних оскар-
жень, дрібних та тим нікчемніших доно-
сів, лайок та проклять! Вічний вид пов-
зання перед властю, сцен бруталної
самоволі, топтання людської гідності

шам, де шої гідності нераз лишилась лиш маленька іскорка, яку-б одначе лагідним подувом можна ще було роздути на живе, гарне полум'я! Ах, та проклята тюремна служба!

Спориш чув себе глибоко нещасливим майже від першої хвилі свого вступлення в цю службу, чув себе й сам в'язнем, засудженим без вини на досмертню в'язницю, і з тим самим важким та болючим почуттям оце вже двацять літ двигав своє ярмо. Бо й що-ж мав робити на тім божім світі? Взятий до війська від ріллі, вислужив при лінії одним пягом дванацять літ, не маючи ніяких звісток із дому. Коли вернув у своє село, не застав уже родичів при життю і довідався, що батько перед смертю наслідком якоїсь лихої пригоди був змушений продати половину ґрунту. Другу половину засів молодший брат Спорішів; вона обіймала всього-на-всього шість моргів немудрої підгірської землі. Що з тим робити? Брат у розмові зі Спорішом нап'якнув про поділ, але Споріш знав добре, що цей нап'як був зроблений майже зі слізми на очах: не уста братаві, але судорожно перекивлені обриси лица, претрячий голос і слізми затемнені очі говорили виразно:

— Оба будемо жебраками!

Спориш зрозумів ту мову без слів і, обіймаючи брата, мовив:

— Бідний брате, знаю я, що в тебе на душі! Не потрібуєш говорити мені більше. Бачу й сам, як тяжко ти бідуєш і на тих шістьох моргах, а що-ж то ще

було-би на п'рбох! Але що-ж ти собі думаєш про мене? Чи-ж мав-би я сумління обдирати тебе й твоїх дітей? І на що придався-б мені п'вій ґрунт? За час дванацятилітньої військової служби відвик я від праці на ріллі, а тепер бачу, що воно й добре так спалося, бо на чім-же пут і робити? Знаєш що, лишайся сам на п'ій батківщині, і нехай побі бог помагає, а я піду, звідки прийшов, буду далі вік свій збувати в цісарській службі.

І мовлячи це, вписнув братаві в жменю всі гроші, які в часі своєї військової служби наскладав був на своє нове господарство, цілих чотириста ринських, а сам спакував свої вбогі манатки, пішов знов до військової команди і замелдувався¹⁾, що хоче служити другу капітуляцію, цебто других дванацять літ. А що був у службі пильний і почний, чесний і загальнолюблений, що мав особливий дар власне до виучування свіжо-набраних рекрутів військової муштри без звичайного в пих часах мордування та катування, то прийнято його радо, авансовано на ф'ірера, а потім навіть на фельдфебеля. Так вислужив Споріш других дванацять літ.

Тимчасом його брат, не викарабкавшись з нужди, вмер, дрібні діти розійшлися по світі, батківщину розшарпали чужі люди,—що було чинити старому, вислуженому воякові? До ніякої фахової праці не був здібний, до женячки не мав ані охоти, ані літ уже, ані відповідних засо-

¹⁾ Замелдувався—заявився.

бів,—трафилась йому урядова служба, служба тюремного дозорця, ось він і прийняв її хоч і нерадо—приняв, бо не було в чім вибирати.

Від тої пори минуло двацять літ. Спориш постарівся, посумнів. Виходячи з тюремних мурів, зі служби, оминав людей, пересиджуючи цілими днями в своїй самотній кімнатці на другім поверсі, або, коли дозволяла погода, відбуваючи далекі марші за місто, в поле, в ліси. Тут лише віддихав вільніше, напоявав зір і серце красою природи. А вечором ішов до Нафтули, сідав сам один у темнім закутку і мовчки випивав кухоль пива. Хазяйка, в якій жив, і яка варила йому їсти, не докучала йому своїм повариством, оп і мав Спориш досить часу віддаватися своїм думкам, а ті думки чим далі тим більше робилися сумні й понурі. Згадував свою молодість уже майже забуту—пепер вона видавалась йому щасливою, хоча на ділі була зовсім не блискуча. Згадував довгі літа військової служби, важкі труди, мізерні пригоди, переважно не варті спомину, дрібні секатури ¹⁾ старшини, дрібні радощі і великі смутки та турботи з дрібних причин. Згадував нарешті довгі літа своєї тюремної служби: ніби непереривна сіра та холодна хмара перелітали по-над ним усі ті літа.

— Страчене життя! Песе життя!—зіпхав ключник і почував чимраз більше обридження до того життя й до себе самого.

¹⁾ Секатура—переслідування.

Та сьогодні особливо ті прикрі почуття змоглися до високого ступня. Кроваве, розпорошене до непізнання лице Панталахи ненаспанно спояло перед його очима, сверлючи його нупро якимсь спрашеним докором, бунтувало кров у його жилах, відбирало йому спокій, апетит, пообідний сон. Хоча був голоден, по протє, засівши в полудні до столу, не міг їсти нічого, а самий вид м'яса доводив його мало що не до зомління.

Та найптяжчим, найбільше кровавим докором шуміли в його вухах останні слова Панталахи: „Я думав, що на тобі лише пєся ліберія, а пепер бачу, що в тобі також пєсе серце“. В першій хвилі ті слова не дуже зворушили Спориша, радше заболіли його, як несправедливий закид. Та коли Панталаха впав із даху, коли з його розпорошеного лица смерть заглянула в очі Споришові своїм небрежливим, грізним зором, тоді ті слова збудили в його душі зовсім инший, далеко глибший відгомін. А цей відгомін протягом цілого пополудня не впихав, а гудів на тисячі тонів, міцнів як віщун недалекої бурі.

Бо й справді, за що-ж погиб такою спрашною смертю Панталаха? За те, що рвався до втеки. Та хіба-ж це така велика провина? Закон не вважає її ніяким злочином, але хіба якимсь дрібним переступом, а навівсь варварський «домашній порядок», що панує в тюрмі, хоч карає його гостро, по протє не карає смертю. І що-ж-би було спалося, як-би Панталаха був утік? Чи поперпів-би хто

через це яку шкоду? Ні! Бо коли-би Панпалаха захопив був лишитися в Галичині, то певно швидко його знов-би зловлено і посаджено в тюрмі. А коли-б йому було вдалося втекти за границю, розпочати життя серед іншої обстанови, то хто знає, чи не був-би ще з нього вивився чесний і пожиточний чоловік. А коли й ні, то був-би собі згинув без нього, був-би пропав без вісти. Чи-ж мусів доконче він, Спориш, так або інакше, на старі літа вмочити руки в людській крові, взяти на свою душу людське життя?

О, так! Не було ніякісінького сумніву — він і ніхто інший, лише він був винен смерті Панпалахи. Адже-ж це він у своїй засліпленій глупоті дав йому в руки знаряд, який у руках Панпалахи сам немов напрошувався, щоб його вжити на виконання нового плану втеки. Погроза «казенки» прискорила те виконання. І зовсім не полегшало на сумлінню в Спориша, коли якийсь голос шепнув йому, що прецінь-же він не знав того, що в тім нещаснім срібнім ринськім була схована пилка. Та й не в тім його головна вина, що показався занадто добродушним, але в тім, що безпосередньо потім показався так гупо та безцільно жорстоким. О, бо-ж він пригадає собі, що думка про можливу пробу втеки Панпалахи мигнула в його голові зараз у першій хвилі, коли кризь сон почув поненьке гарчання пилки, що перерізувала залізні штаби. Треба було в тій хвилі роздумати цю справу по людськи, сказати собі самому: «Ну,

що-ж, пробуй, бо твоє положення справді важке, я не буду тобі ставати на перешкоді. «Міг заснути спокійно, твердо, і не чути нічого так само, як не чув вояк. Навіть той спук у комині та брязкіт у казні Панпалахи міг виконувати воякові, як щось зовсім звичайне й невинне — і Панпалаха мав-би досить часу для втеки. А коли-б рано була викрилася його втека, то ключникові та вартовому воякові крім дрібних неприємностей, пропocolів та упімненнь не було-би нічого сталося. А за те Спориш не був-би мав на сумлінню смерті чоловіка!

Та й ще якого чоловіка! Злодій, злодій! — говорять усі здвигуючи плечима. Споришеві не лишилася навіть така вимівка. Занадто глибоко зазирнув він у душу того чоловіка, щоб не пересвідчитися, що під грубою корою зісуптя крилися в його душі багаті золоті жили чесних і людських почувань, сидьної волі й енергії. Чим довше роздумував Спориш, тим більшу пошану для Панпалахи збуджувало в ньому поперед усього власне оце хоробливе, екзальтоване бажання свободи, той дивний одур, що полихав цього чоловіка на очевидну загибель, до найрозпучливіших кроків. Адже-ж із таких людей при інших обставинах виробляються славні воеводи, генерали та герої, винахідники нових стежок, що ведуть цілі народи до побід і слави!

— А все таки я сповнив лише свій обов'язок, алярмуючи сторожу та гонячи втікача, — шептав у ньому якийсь голос.

О горе! Цей шепіт не то що не спокоїв його, але навпаки, відригнувся в душі як безконечна гіркість. Він почув сором за своє людське ество, що дало себе знизити в ярмо власне такого обов'язку.

— Пес, пес! Так, Панталаха мав рацію! — зітхнув Спориш, і, не дожидаючи вечері, пішов до Нафтули. Та й муш він не запав ніякої пільги. Засівши в своїм звичайнім куточку, він підзорливим оком озирався довкола, чи люди не показують на нього пальцями; прислухувався розмовам, чи не згадують про нього. Панталаха справді й сьогодні був темою всіх розговорів: його втека і смерть були описані в газетах, були великою новиною дня. Наперекір своєму сподіванню ключник почув голоси симпатичні для помершого — здавалося, що всі забули про його крадіжкі, — в пам'яті лишилися лише його ненастанні шалені пориви до свободи, що нарешті були причиною його смерті, його смілість та геніяльність у винаходженню способів до втеки. З другого боку ніхто не осуджував сторожі ані ключника — сповнили свій обов'язок. При однім столі зроблено навіть складку для вояка, що разом із Панталахою впав із даху та лишився живий.

Все те зацікавлювало і по прохи навіть успокоювало Спориша. Та коли потім вернув до дому, чув, що не засне в ночі і лякався своєї власної постелі: йому здавалося, що в нічній пітьмі знайде обік себе холодного, кровавого Панталаху з розпорощеним лицем і з величезними, обдертими з повік, очима. Наважився не

лягати спати і цілу ніч просидіти в кріслі, а тільки над раном лягти на сон, коли ясне сонце порозгонює кроваві мари.

Але і в кріслі, дримаючи, він не міг знайти супокою. Пручався, кричав, раз його кидало в холодну дрож, то знов обливався потом. Найменший шелест переменявався в його сонній уяві на гостре, свистюче гарчання, і при пім відголосі він за кожним разом зривався мов опарений.

VIII.

Спориш мав нічну службу. Замикаючи на ніч тюремні казні, він зайшов і до Прокопової цюпи, тої самої, відки перед добою втік Панталаха. Прокіп лежав на своїм тапчані, лицем обернений до стіни і якось сердито загарчав, побачивши Спориша. І коли ключник, стоячи насеред казні, підняв у гору лампу, оглядаючи стіни, а потім схилився і заглядав по кутах по-під тапчани, як це було його обов'язком, Прокіп неспокійно кидався на своїм місці, то знов кулився, як кіт, що готується до скоку. В очах ідіота меркотіла скажена ненависть. Але Спориш не звернув на це уваги. Що значив для нього німий гнів ідіота супроти тих невідступних думок та гризот, що клубилися в його нутрі та підгризали його супокій?

Позамикавши казні, Спориш відітхнув свободніше і попрощавшись з другим ключником, що досі від учора мав дижур, лишився сам у коридорі. З вартівні власне заводжено сюди нічну сторожу, і Спориш

пройшовся по коридорі, поки капрал на місці дав воякові півголосом відповідну інструкцію.

З тривою й неспокоєм дожидав Спориш цієї ночі. Якесь темне почуття говорило йому, що вона не буде спокійна, що туп, на тій місці, де ще перед добою жив і з такою силою волі напивався Панталаха, мусяць бути найсильніші й найсвіжіші згадки про нього та сліди його зусилля. Спориш, старий вояк, не вірив у духів та в привиди, і не з того боку боявся якихось прикростей. Він боявся власного нутра, власної душі, розстроєної вчорашніми вражіннями та рефлексіями. Боявся сну і постановив собі не спати всю ніч, ходити по коридорі, балакати з вартовим вояком і взагалі робити що можна, щоб не допускати собі до голови ніяких зайвих, важких думок.

Та ба, ця постанова не зовсім удалась йому. Вояк поставлений на варті був простий селянин, новобранець, оптяжілий, мовчазливий і трохи тупий та неговіркий. Упруджений цілоденною муш프로ю, він у ночі хотів спати і тому ледве пів години додержував компанії Споришеві, терпеливо слухаючи, що цей оповідав йому про свою військову службу, та лише десь колись втручаючи від себе одне-друге слівце. Нарешті він попросту попросив Спориша, щоб дозволив йому передіратися півгодиночки, бо його сон ломить. Бідному ключникові ніщо було й діяти. От він засів на паці, як тої пам'ятної ночі, коли тікав Панталаха, і мовчки видивлявся в чорне гирло кори-

дора, завидливо зиркаючи часом на вояка, що туп-же обік нього, опертий на карабіні, заснув майже в одній хвилині.

Так минуло може з десять мінут мертвої, сонної тиші, коли втім нараз Спориш запремтів, підняв голову і напружив слух, широко випрещив очі і навіп відчинив уста. Що це було? Чи зблуда уяви, чи... чи...? Спориш не важився доснувати до кінця цієї думки і слухав, заперши в собі дух.

— Грр! грр! грр! — розлягався найвиразніше в світі по цілیم коридорі понкий, свистячий скрегіт англійської пили, що ріже залізо. Кільки мінут сидів Спориш мов закаменілий, не рухаючися з місця, ловлячи вухом і устами й усею своєю істотою ті фатальні згуки. Нічого не думав, нічого не відчував у тій хвилі, ані страху, ані тривоги; можна-би навіть сказати, що був спокійний, хоча був це спокій радше колоди, ніж свідомого чоловіка.

Аж по кількох мінутах того мертвого супкою настала реакція. Жива сила прокинулася в Споришові. Напруго кинувся на своїм місці, зірвався на ноги, хотів крикнути, хотів за щось ухопитися руками, бігти кудись, кликати підмоги, і почув, що все його тіло обілляне холодним потом. Але й це розворушення прівало лише недовгу хвилю. Оптямився, не скрикнув, але зирнувши на вояка, що спав преспокійно, успокоївся й сам потрохи і почав збирати розпорошені думки.

Що це могло бути? Прислухався ще раз, уважно, пильно — таки так, нема ні-

якого сумніву! І цим разом це не що інше, як те, що було позавчора. Хтось англійською пилкою ріже залізну штабу! Хто це може бути? Очевидно, що знов якийсь арештант, якому заманулося попробувати податися слідом Панталахи. Чи подуріли ті люди? Спориш запитає сам себе, що йому робити в оцього вигадкові? Чи розбудити вояка? Але що допоможе йому вояк? Ліпше піти й переконатися, де це, в котрій казні хтось працює так завзято? Хвилево навіть у ключниковій голові мигнула думка дати спокій і лишити втікачеві-арештантові волю, нехай собі тікає, куди знає! Але службова привычка таки взяла верх. Ступаючи на пальцях, він пішов здовж коридора, вухом слідячи та міркуючи, відки це міг видобуватися той підозрений скрегіт? Ідучи, він навіть усміхався. Видно, що не Панталаха працює, але якийсь партачина! Невправне вухо, невправна рука! Панталаха вмів ловити вухом кожний найдрібніший шелест на коридорі і зараз переставав—видно, що, роблячи своє діло, вповні панував над усіма силами свого ума, не почував ані тривоги, ані зворушення, ані неспокою. А цей увесь затопився в своїм занятті і вже ні на що більше не зважає, нічого не чує. Цікава річ, чи почує бодай, як буду відмикати колодку! О, це вже певне, з такою обережністю він далеко не забіжить!

Так міркуючи, ключник звільна посувався коридором. Але чим далі йшов, тим більше щезав його хвилевий супокій, тим сильніше морщилося його чоло і затпи-

скались уста. Що-ж це? Скрегіт, бачилось, ухотив перед ним чимраз далі вглиб коридора. Ключник розміркував собі був зараз із першого разу, в яких казнях сидять такі пташки, по яких можна-би надіятися проби втеки, але тепер переконувався, що його міркування було хибне і ві всіх тих підозрених казнях було тихо, мов маком засіяв. А гарчання чути було раз-у-раз, виразне, прискорене, монотонне, мов металічне цвіркотання сверчка в шпарці під припічком.

Помаленьку, мов привид, наближався Спориш до казні, з якої позавчора перший раз почув був таке саме зловіще цвіркотання. Зближався, не вважаючи на якийсь внутрішній опір; потер рукою чоло, немовби хотів відігнати якусь налазливу та безглузду думку. Але-ж це не може бути! Але-ж це нісенітниця, щоб і тепер той дзоркіп міг походити з пої самої казні! Адже-ж у ній нема нікого, крім Прокопа, а цей ідіот ані пилки не має, ані поводитися з нею не вмєє, ані не має охоти ні потреби пилувати штаби! А проте голос виразнісінько показує власне на цю казню. Спориш наблизвся до самих дверей, приложив вухо до стіни—так, не було сумніву, з оцей казні видобувалося зловіще гарчання, розходилося виразно, ніби хто гострими остпами шпигав Спориша в груди. У ключника волосся з'їжилось на голові, дух захопило в грудях.

— Боже! Це Панталаха!—Без волі й відомо простогнав він півголосом—і в тій хвилині таємничий скрегіт запах.

Не тямлячи сам, що й пощо чинить, Спориш із гуркотом і стуком влетів до казні. Казня була пуста, все в ній було в порядку, лише безмісні, вибалушені очі Прокопові поглядали на ключника з кута з шапчана.

— А ти що тут робиш? — крикнув на нього Спориш, не того щоб чогось дізнатись, але попросити того, щоб почути людський голос.

— Я... я... сплю, — мовив загикуючися Прокіп.

— А ти не чув нічого?

— Нічого, нічого.

Спориш стояв блідий як труп. Світло лихтарні, яку держав у руці, падало скісно на його лице та надавало йому спрашений, мертвецький вираз. Не знаючи, що почати далі, Спориш кинувсь уважно оглядати штаби на печі, граги та окуви при вікнах і дверях — ніде ані сліду пилування. А прецінь-же те гарчання тривало так довго, було так виразне, що оманюю не могло бути ніяким світом. З тяжким серцем, згорблений і похилений ніби під якоюсь великою тягою, вийшов ключник із казні, замкнув її і повільним кроком віддалився, що хвили стаючи й надслухуючи. Та гарчання вже не було чути. Вся решта ночі проминула спокійно.

Спокійно! Те, що цеї ночі діялося в душі Спориша, було подібне скоріше до бурі, що валить усякі запори і вириває дерева з корінням, ніж до спокою. В пам'яті старого вояки під впливом внутрішньої грижі та невиясненої події віджили всі

вірування та бог зна коли чувані оповідання про духів та привидів, якими кормила його молодість пережити під сільською стріхою, яких і потім у війську наслухувався немало. Те, що до недавня відскакувало від його здорового розуму, здорової вдачі та чистого сумління, мов від сталевого щита, тепер штурмом здобувало становище і не знаходило відпору. Спориш не смів уже сумніватися, що чув надземний голос, що це Панталащина рука виконувала те гарчання, що це дух Панталахи покутує на місці своєї передчасної смерті і мстить на своєму вбивці. Стоячи на кінці коридора, Спориш у перше зі смертельною тривою зирнув у його бездонно глибоке, темне гирло, немов лякаючись, що на тлі тої темноти в найближчій хвилиночці побачить якийсь страховинний привид, що всю кров у його жилах відразу зітне на щирий лід. За кожним шелестом дрозд його пробирала, а все-таки сто разів страшнішою від усякого шелесту була для нього та мертва, глуха тиша, що залягала в'язницю. Навіть вояк, сплячи біля нього на паці, не хропів, але віддихав так тихо й нечутно, що переляканий Спориш наблизив вухо аж до його лиця, бо в одній хвилі йому в душі мигнула думка, ану-ж той вояк, почувши те зловіще гарчання, тут таки вмер з переполоху? Та коли по кількох годинах вояк пробудився і Спориш запитав його, чи він не чув чого, вояк преспокійно відповів:

— Ні, богу дякувати, не чув нічого.

— Бійся бога, Споришу, чоловіче, а ти як виглядаєш? — крикнув другого дня рано один дозорець, приходячи до служби.

— Що? А як-же я маю виглядати — мовив Спориш зміненим, розбитим голосом.

— Як з хреста зняпий! — мовив дозорець і аж руки заламав. — Згорбився, лице твоє пожовкло, очі запали глибоко в голову. Що тобі спалося?

— Але-ж нічого, нічого! — мовив Спориш, махаючи рукою. — Так тобі здається. Мені нічого не хибує!

Дозорець завигнув плечима і поклявав головою.

— Але-ж ти хорий, ледве на ногах держишся! Трусишся як у лихорадці, в тебе гарячка! — говорив дозорець, старий військовий товариш Спориша.

— Ну, бог з тобою! Що тобі снипсья! Пек-запек! — відмовлявся Спориш, силкуючись усміхатися. — Ще на правду віпреш у мене, що я хорий. Ні, кажу тобі, що я здоров. То... так лише, я не спав у ночі. Просплюся по обіді і буде мені зовсім добре.

І поспішною ходою він віддалився, немов спараючись уйти від допитливих очей старого повариша. Розуміється, що про свою нічну пригоду він нікому не згадував ані словом. Боявся, щоб його не висміяли. Зрештою чекав, що скаже другий ключник, який по ньому держатиме слідуючої ночі дижур у тім коридорі.

IX.

— Слухай но, братіку, — питав якось несміло і з якимось заклопотанням Спориш слідуючого дня другого ключника,

що власне закінчив свій 24-годинний дижур у тім коридорі і передавав йому ключі, — слухай но... чи ти цієї ночі... теє то... буває.. не чув нічого?

— Де?

— Ну, шуп, у казнях?

— У казнях? А хіба що я мав чути в казнях?

— Ну, не знаю... Але власне про те я й питаю тебе, чи не чув... що-будь?

— Не чув нічого і сінько. Або що? Ти, може, чув щось?

— Я? Але-ж нічого!

І Спориш сквапно віддалився, уникаючи дальших запитань. Але видно було по нім, що якась тривога присіла його і не давала йому спокою. Хипався на ногах, ходив як сам не свій, обминав людей, а коли не міг обминати їх, то або мовчав, або відзивався уриваними зворотами, збував запипи півслівцями, або ні з цього ні з того починав говорити щось не до речі, немов-би його дух був занятий чимось зовсім постороннім і далеким.

Це було таки правдою. В душі у Спориша панував один образ — могутній, що пожирав усі інші — Панталеха. Ославлений злодій не вмер, він жив у душі в Спориша і там вів далі своє ремесло — помалу, але ненасанно цигукав та перепилував одну за одною ті живі нитки, що в'язали Спориша з життям.

Немов хробак підгризав він корінці його духової істоти. Тепер, коли його годі було замкнути в казні, запропорити до казенки або засадити до праці в «лябаторні», коли він зробився незримим

та невластивим, його сила побільшала безмірно і всякий опір супроти неї був даремний.

Та проте слова другого ключника мигнули Споришеві мов слабкий промінчик надії. Ага, цей в ночі не чув нічого! Може й я не почую! Може те вчорашнє було таки оманюю, походило з гарячки, з безсонниці! Але в душі щось шелпало йому, що ця надія зрадлива, що страшний гість знов у ночі навідається до нього, знов дасть йому почувися. Коли Панталаха лиш його взяв собі на зуб, то що має давати почувти себе комусь іншому?

В часі вечірнього обходу по казнях Спориш якось несподівано кинув оком на Прокопа і аж затрусився зо справу.

Лице ідіота було страшенне, мало такий дикий, напів кровожадний, а напів переляканий вираз, що ключникові аж мороз пробіг по шілі. Пригадав собі народнє вірування, що діти й звірі бачуть не раз духів тоді, коли дорослі люди не бачуть нічого. Чи-ж мав-би й Прокіп?... Але ні, ні, то не може бути! Та проте ключник не мав смілости ані словечка промовити до Прокопа, лише вилетів із казні мов облипий окропом і ледве міг тремтючими руками позамикати колодки та ремязі.

Скінчивши обхід по казнях, ходив якийсь час по коридорі, силкуючися до руху, дожидаючи, що буде далі. Не було нічого. Та ледве зупинився на кінці коридора, супрошлежнім від того, в якому стояв вояк, коли нараз почувся новий зловіщий гаркіт:

— Гррр, гррр, гррр!

Прошиблений неописаною прівогою, ключник видавив із грудей глухий окрик і пустився що-духу бігти в супротилежний кінець коридору, до вояка, що щось памнишпорив у своїй торністрі¹⁾. По його окрику гарчання зараз утихло.

— Чу... чули? — питає майже без духу Спориш вояка.

— Що таке? — відізався байдужно вояк, обертаючись до нього лицем.

— Як то що таке? Хіба-ж ви не чули?

— Що я мав чути? Не чув нічого.

— А.. а... те... знаєте, таке... гарчання?

— Гарчання?

Вояк випріщеними очима видивився на Спориша як на чоловіка, в якого не всі дома.

— Але-ж тільки що... перед хвилиною... от так: гррр, гррр, гррр! — ледве дух перевадячи, толкував Спориш.

— Добре, добре, буду вважати! — мовив вояк, щоби як будь закінчити розмову, очевидно дійшовши до висновку, що ключник десь трохи над міру закрпився.

Цєї ночі одначе гарчання вже не повторилося, і вояк, що не спав усю ніч, не міг дочутися нічого і снівно. От і не диво, що в душі проклинав Спориша, на чім світ стоїть, а рано в рапорті досолів йому твердячи, що був п'яний, що безпідставно алярмував сторожу і балакав щось таке,

¹⁾ Торністра — торба, що носять вояки на плечах.

чого годі було й зрозуміти. Бідний Споріш, покликаний до тюремного директора, щоб витолкувався, та не хотючи признатися до своєї тривоги перед духом Панталахи, звинявся тим, що був невиспаний, що в нього гарячка, в якій йому часом причувається всяка всячина. і просив, щоби на парудень увільнено його від служби, поки не підздоровшає. Тюремний лікар справді потвердив ненормальний стан Споріша, велів йому держати дієту і часто заживати хиніну, а директор дав йому відпустку на три дні, бо по думці лікаря слабкість зовсім не була грізна і в короткім часі повинна була минутися.

З заціпленими зубами і з темною злобою в душі вийшов ключник із тюремного будинку і зімнявши в долоні лікареву рецепту, кинув її до рова.

— Дурень! — пробуркотів він. — Має пульс, прислухається до грудей і плечей, і думає, що пізнав хворобу. А що діється в душі чоловіка, про це ані слова не питає!

По трьох днях Споріш вернув до служби — на вид успокоєний, але на самім ділі лиш ослаблений та вичерпаний ненастанною тривою, ненастанним неспокоєм, невідступними привидами. Освоївся з ними, чув, що вже ніщо не вирве його з рук Панталахи і піддався своїй долі. Знав напевне, що найближчої ночі знов почує з тюремної келії той проразливий скрегіт, а проте щось тягло його до той келії, бажав як найшвидче почути те, що недавно проймало його такою

привою; був як той страшенець¹⁾, що зі смертельною тривою та при тім і з неперплячкою дожидає відчитання засуду.

І не помилився в своїх прочуваннях. Найближчої ночі Панталаха знов дав себе чути своїм звичайним способом, хоча за весь час Спорішевої неприсутности ніщо нічого не чув у коридорі. В тім часі перестали вже ставити військову варту в коридорі, то й ключник був сам серед голих стін. Хвилю слухав страшного гарчання, мов окаменілий, але нараз смертельний переляк обхопив його, він кинувся до виходу і впав до військової стражниці з безпам'ятним криком:

— Панталаха! Панталаха!

В одній хвилі всі вояки посхалувалися і обскочили ключника, що хитався на ногах і був блідий мов труп.

— Що трапилось? Що там таке? — допитували його гуртом, але Споріш не міг вимовити ані слова. Блудними очима водив довкола, заломлював руки і порушував устами, але голосу з них не міг видавати ніякого.

Військова сторожа рушила на коридор — у казнях панувала цілковита тиша. Ключник, якого два вояки вели по-під руки, киванням голови показував на казню, з якої втік Панталаха; його дроз при наближенню до неї свідчила, що власне та казнь була причиною його переляку. Взяти від нього ключі, відчинили казню,

¹⁾ Страшенець — той, що його жде смерть (страпа), смертник.

капрал і ще три вояки вийшли до середини, перешукали все, зревізували до голого тіла переляканого Прокопа, але нічогосінько підозреного знайти не здужали.

Полишено на коридорі військовий пост, а ключника заведено до спражниці і положено на голих дошках тапчана. Лежав німий, з очима в стовп і раз-у-раз порушував устами, неначе з кимось незримим провадив якусь нечупну для людського вуха розмову. Над раном заснув, але сон його був неспокійний, гарячковий. Що хвилі Споріш кидався, скреготав зубами, бив руками по дошках. Ндавну блідність змінили гарячкові рум'янці, голова і все тіло його були мов ув огні.

Дали знати директорові про ключникову хоробу. Директор прибіг до спражниці, приступив до безтямного ключника і доторкнувсь його рукою, немов хотів збудити. Та в тій хвилі Споріш кинувся що сили на тапчані і з виразом найбільшої тривоги, завертаючи кров'ю набіглими очима, знов закричав:

— Панпалаха! Панпалаха!

І знов упих. Більше не можна було з нього видобути нічого. Покликаний із пюремного шпиталю лікар сконстатував запалення мізгу і велів зараз перенести Споріша до шпиталю, висловлюючи при тім сумнів, чи вдасться йому пацієнта в такім поважнім віці привернути до здоровля.

В шпиталі Споріш під впливом зимних компресів за пару хвиль прийшов до

пам'яті і уриваними словами розповів директорові про гарчання, яке чув у казні. Це була остання його ясна хвиля. Швидко знов узяла перевагу гарячка та непяма, і коло півночі Споріш закінчив життя в шпиталі.

X.

Директор з ніг валився від втоми. В супроводі ключника і ще двох дозорців цілого півдня робив ревізії по всіх казнях того коридору, в якому ключником був Споріш. Забрано багато ножів, шил, цвяхів, шахів¹⁾ роблених із хліба, карт роблених із бібули, олівців і тім подібних заборонених річей, але нічогосінько такого, що могло-б оправдати підозріння, що хтось із в'язнів миг пилювати штаби або грати. Переслухано всіх в'язнів, чи не чули підозреного гарчання, але тут директор сам наперед був певний, що всі ті переслухи зовсім даремні і що жаден в'язень не скаже правди, хоч-би й може чув щось таке, бо инакше повариші признають його «капусьом» (донощиком) і будуть збиткувати його та докучати йому на кожному кроці. І справді, всі в'язні клялися й присягалися, що ніякого гарчання ніхто з них не чував ніколи.

Чи-ж мала-би це бути омана, виплив роздражненої уяви самого Споріша? Але з оповідання небіжчика директор зрозумів, що коли Споріш у перше почув те гарчання, був іще здоров і зовсім не надіявся нічого подібного. Можливе було

¹⁾ Шахи—шахмати.

припущення, що Спориш помилився в казні; можна було догадуватися, що почувши про те, що спалося, винувапий в'язень міг подати небезпечний знаряд до іншої казні і для того директор наказав зробити ревізію у всіх казнях і у всіх арештантів за покотом. Ревізія не виявила нічого, а поперед усього важне було те, що найстаранніші оглядини всіх грап і штаб не виявили ніде ані найменшого сліду пилування.

— Там до старого дяса ¹⁾! — воркотів раз по разу директор, сплвбуючи з нетерплячки. Та був це старий недовірок: в духи не вірив, а заким успокоїтись на думці, що все те «причалося» Споришеві, хотів випробувати все, що могло довести до виявлення правди. Осб він і наважився ще раз як найстаранніше перешукати Прокопову казню. Та й цим разом перешукування не довело ні до чого. Директор кляв по чеськи і тупав ногою, нарешті впав на якусь думку і велів дзорцям вийти з казні. Він лишився сам на сам із Прокопом.

— Слюхай, Прокопа, — мовив до нього директор, — ти в ночі спав?

— Слав.

— А слюшав цо?

— Не чув нічого.

— Неправда! Я вім ²⁾, що ти чув.

Прокіп видивився на директора вибадушиними очима, нарешті всміхаючися дурновато, запитав:

— А ви відки знаєте, що я щось чув?

— Відки знаю? — підхопив директор. — Я ті по повім ¹⁾ попома, а тепер ти мі повіж, цо ти чув?

— Я... я... не чув нічого.

— До сто дясов! — крикнув директор, тупнувши ногою. — Слюхай, Прокопа, цо я ті повім. Приехалъ ту твій батько і питальсе за тебоу, муві: «А где мій Прокопа, хочу го взат до дома. Дост ту юж ²⁾ у панів пануваль».

Директор знав, чим налякапи Прокопа. За кожним разом, коли батько приїжджав відвідувати його, Прокіп виявляв такий перестрах, що не було гіршої погрози для нього по-над ту, що його з пюрми відішлють до дому. І тепер Прокіп поблід і почав дилькотіти на ногах.

— Ні... ні... ні! — булькотав він, — я не хочу додому.

— А повіш, цо ти чув?

— Повім, повім.

— Ну, говори.

— А... а.. не будете бити?

— Бити? А то за що? — зачудувався директор, — за то, цо ти чув?

— Бо я то сам зробив.

— Цо ти зробив?

— А те.. таке гарне, що так мовило: гррр, гррр, гррр.

Директор аж на місці підскачив.

— Ти то зробилъ? А ти як то зробилъ?

— Як? А осб як!

¹⁾ Дяс — чорт.

²⁾ Я вім — я знаю.

¹⁾ Повім — оповім.

²⁾ Юж — вже.

І Прокіп видобув із свого густого, розчіраного волосся шматок із шпудьки гусячого пера, застромив один кінчик за штабу при дверях, а другий кінчик пару разів порушив пальцем. І справді перо, диркаючи та вдаряючи о дубові, бляхою заковані двері, видавало гарчання подібне до скреготу пилки при різанню заліза. Директор аж у долоні плеснув.

— І пощо-ж ти то зробіть? — питав Прокопа.

— Пощо? — видивився на нього Прокіп. — Ніпощо, так собі.

— А чому-ж ніхто инший не чув се крім Спориша?

— Спориша? А то що за Спориш?

— Не віш? Тен пан ключник, що вчора вмер?

— Ключник умер? Спориш умер? — крикнув радісно Прокіп — Ага, то той, що мені відібрав те моє, таке гарне, що мені дав Панталаха.

І не вважаючи на присутність директора, ідіот почав скакати по казні і плескати в долоні, приговорюючи:

— А так! А так! Та'к йому треба! Нехай-би був не відбирав мені того, що моє! А я зате йому заграв, так як грав на нашко Панталаха тої ночі, як мав утікати. А я ніби спав, але чув усе добре. А ключник ускочив до мене в ночі до казні, шукав чогось, та не знайшов нічого. А потім уже до казні не вскакував, лише стояв під дверима і слухав і кричав. А я йому грав так гарно! Га, га, га! А він узяв та й умер. Так йому треба!

— Бєспія собача! — буркнув директор, бачучи ту звірячу ралість дурноватого і зрозумівши весь звязок його слів — Ну, що з нім уделяш¹⁾? Чи біть го, чи повісіть го? Кеди²⁾ он гльоупи³⁾ як бут⁴⁾!

І сплюнувши, вийшов із казні.

Львів, у січні 1888 р.

1) Уделяш — зробиш.

2) Кеди — коли.

3) Гльоупи — дурний.

4) Бут — чобіт.

ДО СВІТЛА!

I.

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, копрі лежать на самому дні найглибших морських глибенів, це справдішня «мертва вода». Величезний стовп горішніх верств, що тяжить на кожній частині того низу, позбавляє її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні рослини, ані бурі, ані землетрясення тут, навіть легенькою луною, не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запити, це вічне і ненастанне спадання мільйонів прупів і скелетів живих істот, копрі колись, нераз паки давненько, жили і гуляли там, в горі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдалися на могутніх морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадають униз—особливо ті манюсінські форамініфери, діяпомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя, — звільна прупи їх продираються крізь щораз гу-

стіші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кулбочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ утворити крейдяну скалу.

Важко і сумно мабуть тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшній пітьмі, під нечуваним пилком, серед самих прупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відізветься та вічна, непропаща сила, без копрі нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пітьма, тиск спрашений і безконечне кладовище! Коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки — ви думаєте, що це неможливе?, адже-ж і наш думающий мозок, що-ж він інше, як не звязок тих-же атомів кислороду, вуглероду і других елементів? — то гірка, важка мусить бути ця мрія-дума!

— Мамо природо! Відкіль-же така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишються? І чому-б тобі не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальності і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то прібуйте вирватися самі на верх! Це-би

я немала роботи та вас підсаджувати!

Ба, прібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому-б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуєте перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Адже-ж і всі ми—чи-ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи-ж кожний крепкий, здоровий рух тих воєнних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народній?

А кожний з вас, хто, нераз коштом спрашеного зусилля і коштом неодного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи-ж не почує нераз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цієї або тої щасливої обставини, він був-би може й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік а частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі та тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти—і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрахи, коли пригадаємо життя і кінець таких невідомих нікому, забутих, нераз залюпаних і опльованих

одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що нераз тільки найглубіша в світі обставина, сліпий случай, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилінка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?...

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон із моїх повік підчас довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, в котрих і самих сверлувало та мулило внапіві, не могли найти для мене слова потіхи,—пропивно, я бачив, що самі вони нераз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед цієї суцьоголки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним—не про себе, а про других, далеких, і всепаки про горе. Одне з таких оповідань, котре глибше, ніж инше, вразило мене, подаю оце чипачам. Той, що мені оповідав його, був—не говорю про його «фах»—парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по міщанськи, кінчив народню школу, вчився ремесла. Одним словом, також чимало праптив сили і кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди—ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештанську практику, прохи що не всю історію кожної казни: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. и. Була це правдива арештанська літопис. Дозорці

вважали його за непосидючого галабурдника і давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що що-небудь діється не так, як повинно, що в чім-небудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом¹⁾, що ходив під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним. Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, адже-ж я знаю, що ти не смієш стріляти!

— А відки ви це знаєте? — запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам наказали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежить. Адже-ж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II.

— Два роки тому буде, — почав він, — як раз оце два роки. Сидів я поді в оцій ямі в слідстві. Двох нас тільки в казні було, я і якийсь панисько²⁾, Журковський

¹⁾ Шільдвах — сторожа військова.

²⁾ Панисько — пан, цеб-то інтелігент.

називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не пам'яю.

Аж ось раз якось у вечір, уже по вечірній візипі, вже ми пороздягалися і спати лягли — несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті відімкнув і впустивши до казні сніп жовтого світла зі своєї лихтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, на-пів голу, марну фігурку. Попрутив її наперед і упхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Освде маєш коц і простирало, — крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи. — Лягай та спи! Миски дістанеш завтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці¹⁾, і тихо, як у гробі. Тільки в ряди-годи чуємо, немов-би хтось сікачами м'ясо на стільниці сік — то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холода такий, що не дай боже.

— Що ти за один? — питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусило бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум чути уриване хлипання. Жаль мені стало

¹⁾ Пивниця — темний підвал.

хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений «фраєр». Отже вслав я і поспелив йому на-помацьки ліжку,

— Ну, ну,—кажу — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казні — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, наперли добре, обвили простиралом і коцом і поклали наліжку. За якої чверть години, чую — зіпхає, рухається.

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зі Смерекова.

— То тебе певне шандар привів?

— А як-же. Інав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем, і я мусів. Тільки в корчмі, в Збоїсках, прохи ми пропочили, корчмар горілки мені дав.

— А як-же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А то ти Жид?

— А як-же, Жид.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене

убий, чи був-би я з бесіди пізнав, що ти Жид, так чисто по нашому говориш.

— Що-ж, пане, я зріс на селі межі хлопцями. Я пастухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шіснацять.

— А за що-ж то тебе аж тут до криміналу приміщили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав шандар, що мій господар прискаржив мене за рабунок зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

І спав хлипати та ревти, як дипина.

— Ну, ну, цить, дурний,—повідаю,—скажеш те все завтра судді, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а шандар казав, що мене за те повісять — заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний! — крикнув я.— Смійся з того! Де-ж ти чув, щоби за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене за-пакують на десять літ до криміналу.

— Ну, ну, не журися,—кажу.— Бог милосерний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заяць у капусті.

III.

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім Жида. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена,

хоч на свої ліпа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш Жида. А вчора, коли ми його напирали на потемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися!

І він також з переляком спав озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, вмився, постелив своє ліжко і сів на нім у купі, та й уже ані щеберне, мов заклаптий.

— А що, ти голодний? — питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І в ти що вчора? — питає пан.

— Та... вчора.. як мене мав шандар вестки, війшиха дала мені прохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо! — всміхнувся пан.

Дав йому поснідати — добрий кавалок хліба і вчорашній компет. Аж запрявся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки слівози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь жидівська, аж відразлива, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки, нема жидівського. Тихий, послушний, без жадної дрібочки самохвалби, до говірки неохочий, але коли йому було казати що зробити, то звивався як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що в нас у казні за робота! —

любив сидіти в купіку мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершись бородою о коліна, тільки очі йому блищали з темного купіка, як цікавої мишки.

— Ну, скажи-ж нам, що ти за рабунк такий спрашний зробив, що шандар за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько прохи впихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і запрявся всім тілом, — довго-би розказувати, а мало слухати. То дуже гупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й гупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смерєкові, — почав Йосько — зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка «тапе», а Мошчиху «маме». Гадав я, що вони мої родичі. Але небаром завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм що п'ятниці білі сорочечки, коли тимчасом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод або спека, але гнала з дому наполоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав нераз наполоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, і пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний,

по господині сільські стали самі повірять мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусіли йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої справи, а нераз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські справи, то прозвали мене префняком і спали зо мною дровичися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я пу неприязнь дуже діймаво.

Мошко найняв для своїх хлопців бельфера¹⁾, щоби їх учити читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Коли-ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці спали кричати, пручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з префняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. То-ж зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і випрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів примати. Заплакав я, але що-ж діяти? Піду, бувало, в село, бавлюся з сільськими дітьми, або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знаряддів. Нераз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був най-

сильніший з усіх хлопців, то нераз коваль велів мені або міхом димати, або молотом ударити, або почило крутити. Який-же я поді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремісло в руках!

З весною знову вершав я на полоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перепримаючи прохи, возив до Львова на продаж. Толока смеківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й не багато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигоспрю ніжик і зачинаю спругати, довбати, клебезити різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки.

По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в куп передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення горобців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десятъ крейцарів. Заробив я небавом спілки, що міг посправляти собі де-які столярські знаряддя: долітця, сверлики і т. и. Брався я до чимраз більших річей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів-би те зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шіснацять літ, а в Мошка ані гадки зробити щось зі мною, — вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; бу-

¹⁾ Бельфер—домашній вчитель в євреїв.

да навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерти нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім по Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йосвку,—говорили мені нераз хлопи,—такий ти моторний хлопец і до ремісла охочий, а що з тебе буде?

— Що-ж має бути,—відповідав я. Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богами молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді,—міркую,—чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоч ремісла доброго навчипися, то я мав-би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандарі, нераз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся спрашенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелю-

хах з косицею з блискучого когупячого пір'я. З тривою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я нераз, як вони розмовляли з Мошком або з сілсвкими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово: «папери». «Як не має паперів, зараз його задержати». «Еге, дивлюся, а його папери не в порядку». «Як-би був мав хоч один папір добрий, я був-би його пустив».—Ба що-ж то за папери,—думав я нераз,—що таку мають міць, що один папір може прохожого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когупячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як-же-ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз не першим кроці шандар зловить і поведе бог зна на які муки! Дрожав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше опі папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям, або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я про те питав, підтверджували, що без паперів ані в дорого рушити неможна, ані ніхто мене до терміну¹⁾ не прийме. Але відки-ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені

¹⁾ До терміну—на науку ремесла.

запитатися про них Мошка, він-же мусів дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Як-би по мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли-ж я став доростати, став мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусів узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крупився якось неспокійно, коли ми часом опинилися самі, немов-би його щось гризло.—А що, міркую собі, як-би так коли, як нема жінки вдома, наперти на нього несподівано, може-би можна від нього хоч що то дізнатися? Оп я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небавом лучилася. Мош-чиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, то-ж приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маеш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов-би його оса вкусила.

— Та ти це відки знаеш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі на що тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

— Так. А все-таки я хотів-би знати. Значить, маеш їх?

— Маю, маю, ті ділівські ¹⁾ папери!— крикнув Мошко роздражнений, немов-би я йому не знати що неприємного сказав. — Дід був твій батько, пропрапив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток.

— Знаєш що, реб Мойше, — кажу, — віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що?—верескнув Мошко,—ти-би хотів іти? А куди-ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів-би вступити де до терміну, ремісла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустана голова, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-жидівські, а по-гоївські.

Став я, мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу!—крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі пвої скарби! Ще щастя твое, що я їх досі не спалив!

Це останнє слово, мов ніж, вразило мое серце. А що, як-би був Мошко справді спалив мої папери? Адже був-би я самісінвкий на світі, як лист відірваний від дерева. Ані-би я сам не знав свого роду, ані-би мене ніхто не знав. Не міг-би я рушитися з місця, був-би на віки прикований до Мошкової лави, був-би

¹⁾ Ділівські—жебрацькі.

до смерти невілвником. Дрож мене проймила на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою напругою переміг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми з-заду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебито залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали коралі, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й паляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусів схилятися, щоби влізти до середини. За ним увіз і я.

— А ти туп чого? — озвірився він на мене.

— Як то чого, адже-ж ти велів мені йти!

— Але не туп! Зачекай у сінях!

— Все одно, — кажу, — зачекаю й туп.

Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко випріщив очі і видивився на мене, немов-би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на полицку, прибиту під самою стелею і дістав відпи скрутілб пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали! — буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся, — кажу і випягаю руку.

— Ну, що-ж ти, дурний, в них побачиш, — відповів Мошко, — і пощо тобі того? Сиди в мене, коли тобі туп добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси, — каже, — тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, бо знаю, що в людей язика довгі, то ти не вір йому. То все брехня!

— Що брехня? — питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о спіну кидати, — буркнув Мошко і майже випрупив мене з комірки, а потім замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV.

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, як-би із книжки читав.

— Е, пане, — відповів Йосько, — те, — що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ятлб маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Там тої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечерниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього, — сказав пан.

— Ой, пане, — відповів зіпхаючи Йосько, — не знаю, що то значить, але мені

бачиться, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось в середині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвили спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отже-ж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні. Йоська закликали до пропоколу.

— То незвичайний хлопець, — проворкотів пан і спав, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видитьсь, що він багато бреше, — кажу я. — Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що-ж, хіба то не може бути?

— Певне, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою будемо ще мати час переконалися попрохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як пів години. Вернув далеко веселіший і спокійніший, ніж пішов.

— Ну, що-ж, — питаю його, — не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік, — сказав Йосько. — Признатися, дуже я його зразу боявся. В селі казали мені, що тупб'ють до признання, що розпаленим залізом у підшви печуть,

— Ха, ха, ха! — засміявся я. — Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі певне снилося, що тебе в підшви печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати спрашно про ті сни, спільки я в них наперпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба-ж тебе шандар бив? — спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивітьсь тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та ругами засохлої крові.

— Ну, а про що-ж тебе суддя питав? — промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що-ж?

— Та що-ж-би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав пропокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя в Мошка. Не хотів я довше в нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Отож я думав сам їх укрести. Легше мені було діратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрести у Мошка ключі, але він, видно, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім спало, щоб

добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зіспругав я фугу в однім стовпі комірки—вона була будована в стовпи,—виважив долопом делину, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім засунув делину знов на місце. Та й спілки.

— Дрібниця—буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму.—Куди тепер іти?—подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану-ж Мошко ошукав мене, показуючи які-будь глупі папери замість моїх! Ану-ж на потемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першій ліпшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти,—каже.—Іди зараз до в'їта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що-ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до в'їта і з подвір'я вже бачу кризь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов-би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. В'їт мене побачив і крикнув радісно:

— Осб і він сам! За вовка помовка, а він осбде! Ну, ходи-ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як називаєшся?—питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить волоцюга.

Закаменів я на місці. Нераз чув я це страшне слово, чув багато спрашних історій про те, що то виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у мене-ж попався!

— Але-ж я тутешній,—простогнав я.— Пан в'їт мене знають.

— Я? тебе?—каже мені в'їт.—Брешеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендара, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі!—крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці.—Ходи сюди,—сказав далі до мене.—Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястукком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обілявся.

— Встань зараз!—крикнув до мене шандар,—і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрав його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, спираючи рукавом кров з лица, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар, — сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати, — я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке правковання арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі инше місце. В мене того неможна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув зі своєї торби ланцюшки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна-ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандарові, що я вкрав йому великі гроші, завипі в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невідником. Скоро тільки я війшов до корчми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати насамперед биптям, потім добрим способом, а я все тільки одне повідаю: — Папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтові.

Мошко мало не сказився. Зі злости велів з мене поздирати чоботи й рубати, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там спали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і випяг папери зі шпари. У війта сіни були темні, обширні. Йдучи до хати і бачучи там шандаря, упхав я свій звипок до шпари, щоби його в мене не відобрали. Коли Мошко побачив звипок у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричучи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів війт, — то так не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звипок украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатемо все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов-би кварпу своєї оковити¹⁾ випив. Але ніхто на це не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все спи-

¹⁾ Оковита — горілка.

сано, війпиха дала мені трохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой пане, як же ви пепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде,—відповів пан Журковський.—Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає вперед, що його чекає.

V.

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значить—гадаю собі. А дже-ж він не мельдувався «марудою».

— Сам не мельдувався,—повідає мені Журковський,—а навіть як-би замельдувався, то-би це йому ні на що не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його звелів звизиптирувати. А дже-ж то спрашенна річ, що тут діється! Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло—не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх скупку¹⁾.

Тимчасом пан Журковський каже якось Йоськові:

¹⁾ Скупок—з польськ. наслідок,

— Чуєш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

Виприщився Йосько на пана.

— Ну, що-ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару днів будеш читати. А як побачу справді, що не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісничківської школи, то навчишся ремісла, якого схочеш.

— Йой, пане,—крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися слезами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він став учити Йоська читати. За два дні жидисько¹⁾ вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як топовідають, як Жид коломийки. Читав-би був, бачу, день і ніч, тільки що ми вночі свіпла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смерклося і читати вже годі було, Йосько сідав у кудику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все-таки вмів їх завше инакше укладати і на инший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в най-

¹⁾ Слово «Жид», «жидисько» в «Творах» Франка а так само на галицькій Україні не мають ніякого погірдливого значіння. (Подібно: хлопець, хлопчисько).

тяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й за-кляптя і йде в світ здобувати собі долю па помагати другим. Проймаючими, а за-разом простими словами рисував його терпіння й пригоди, зустрічі з шандарями, неволю в арендаря, забавно нераз міша-ючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий-би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділів хотів надолужити те, що занедбав у кільканацяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одне наше віконце, звернене к заходіві і положене майже під стелею, скупо тільки світла пропускала навіть у полудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад-би був день у двоє продовжити. Нарешті врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні, там розвиднюється скоріше і видно довше, ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, споячи на руштуванню—кажу йому.—Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені по-добається!—каже.

— Як-же то зробиш?

— Прив'язу простирало двома кінцями до граги, в зігнуття покладу звичий у трубу коц і сяду на нього, як на сідо.

І справді, винахід був дуже практичний і від тоді всі в криміналі так роблять. Кілька днів Йосько просто любувався

вікном. Вставав о шостій, скоро тільки прохи розвиднілося, робив своє руштування і вип'ялившись на нього, сліпав над книжкою, приписуючи чоло до самої граги, аби тільки як найбільше того бо-жого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як ішов ключник до казні, і загоді остерігали Йоська, щоби злазив і руштування зні-мав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Жур-ковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо, штемп випав із иншого боку.

Окрім сторожі в коритарі¹⁾ маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шель-вах—жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Війсь-кове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Що правда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зій-шовши зі свого плацу, замельдував вах-комендантові, що з цього, чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що, що иншого припис, а що иншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Неодн спокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блят на все, инший лагідно впоминав, або просив

¹⁾ Коритар — коридор.

арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїтьс'я капрала гірше вогню. Такий брав усякий розказ до-слова. Як сказали йому „гостро пильнувати“, то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, треба споганити останніми словами, замел'дувати капралові, або навіть ухопити за карабін. На таких «клапачах» арештанти мстилися тим, що за його варти, особливо ввечером, виробляли найбільші крики в вікнах, так, що бідний рекрут нерозумно було аж казирься, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти що найменше таким-же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусів замовкнути і не можучи собі давати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештанського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг пуди і знову грозив карабіном — очевидно з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно ввечером, але нерозумно і в день. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від претивої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештанського будинку, з різних поверхів з кільканацяти вікон нараз

посипалися крики, визивання, свист і про-разливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав по-під усі вікна, але ніде не міг за-здріти нікого. Доведений до лютости, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смер-калося, тож Йосько зробив руштування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, задрівши його, при-скочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крик-нув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. Адже тобі не заважаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз прохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревно шель-вах і заки Йосько вспів злізти зі свого руштування, вже гукнув вистріл карабі-новий.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задрігали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, при-тиснені були до грудей. З під карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафиліо? — крик-нули ми оба, кидаючися до Йоська. Але

він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вугілля, спрашено якось відбиваючи від лица, блілого мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коридарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там спорожа військова вибігла на вистріл, а туп ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, по туп!—крикнули, бачучи лежачого Йоська.—А що злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і спогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов-би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив?—спитав мене ключник.

— Та... я... тільки до свіпла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закровавлений буквар.

— Він читав при вікні,—пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс¹⁾ із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник—каже з коридаря, — де туп сидить Йосько Шперн? Є туп картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед минутою був вільний.

1889 р

В ТЮРЕМНІМ ШПИТАЛІ.

I.

Тюремний шпиталь! Кожне з тих двох слів містить у собі пекло, а злучені разом, вони—куточок раю, тиха пристань, до якої тужать сотки душ напмолених та зболілих. Тут вони знаходять пільгу в своїх болях або бодай хвилеву перемену своєї сірої, нестерпної вже через саму монотонність недолі.

Шпиталь у львівським карнім закладі, це невеличке крило просторого будинку, відділене ти́сним і темним коридором від головного комплексу тюремних келій. Шпитальні келії трохи більші від звичайних арештанських, кожна з двома вікнами. Їх усіх чопирі: для пифусових, шкірних, хірургічних та очних слабостей. Інших хвороб—жартують арештанти—в закладі по припису не сміє бути; коли-ж трафиться, що хтось захворіє на якусь иншу слабість, то його містять в одній із цих чопирьох келій відповідно до того, до якої з цих чопирьох груп ближча його хвороба.

¹⁾ Ординанс—кур'єр.

Тюремний шпиталь, це лише тінь, карикатура звичайного шпиталю. Це та-ж тюрма з дверима замиканими день і ніч, з заграпованими тісними вікнами, з голими стінами і неминучою «катериною»¹⁾ в купі. Шпиталем вона називається лише тому, що що-дня рано сюди заходить лікар та оглядає хворих, а в випадку якоїсь наглої, тяжкої хвороби за дві-три години лікар може прибути й другий раз того самого дня. Надто пожива для всіх хворих дається окрема, т. зв. шпиталька: хліб житній з пшеничним, рано молоко, причі на тиждень, а для тяжче хворих і що-день, росіла та м'ясо, де-коли вино. Оця шпиталька та супокій у шпитальних келіях та лагідніше поводження шпитальних дозорців з хворими й є головною причиною, що заставляє многих в'язнів пущити за шпиталем і уявляти собі побут у ньому як відпочивок та радісну переміну в своїм нужденнім життю.

Скільки ті понури стіни чули розчужливих проклять, тихих зіпхань, окриків болю та шептів гіркого жалю за безповоротним минулим! Скільки тут промайнуло образів важкого конання, скільки покапало сліз даремного каяття! А довгими ночами, при блиску єдиної, на чорнім гаку серед стелі завішеної, лампи скільки тут прогомніло важких оповідань, що відслонювали нераз найглибші тайники людської душі, жасні безодні дикої пристрасти, пориви розуму й божевілля, вияви глибокого, ніжного чуття

¹⁾ Катерина—параша.

або вибрики дикости та жорстокости, що, мов звір у темнім лісі, ховається в серці не одного чоловіка.

В моїй пам'яті засіла одна така сценка, один епізод, про який оповідав мені один із тих, що були суджені в перших львівських соціалістичних процесах, в пору, коли тут засуджували за саме визнання соціалістичної віри, коли один із старших радників львівського суду з властивим йому цинічним гумором говорив:

— Що таке соціалізм, я, бігме, не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари.

Подія, про яку говориться далі, сталася при кінці 70-их років минулого віку. Того, хто мені оповідав її, не називаю, — байдуже про його назву. Його оповідання списую з пам'яті—може не так колоритно, як він оповідав сам, та у всьому головному вірно.

II.

Мене завезли сюди зі слідчого арешту в неприємній стані. Я занедужав на тиф, кілька днів раз-по-раз зголошувався до лікаря, але лікар не задавав собі праці навіть посприяти в мене пульс, лише відправляв мене одним словом:

— Здоров! Нічого йому не хибує!

Я йшов назад до келії і лежав і мучився гарячкою, поки не дійшов до того, що вже не міг рушитися. Тоді мене, пізно в ночі, взяли в халабуду і перевезли до тюремного шпиталю в Бригідках.

Як довго я там лежав у неприємній стані, не знаю. Мов крізь сито прига-

дую собі, що мені спрашенно докучало якесь скрипіння, немов-би по при мое ліжко ненастанно їздив деревляний, ніколи не мазаний бойківський віз, або немов-би хто з великою силою тупим сверлом-лопатнем верпів діру в сухій ялиці. Коли я прохи прийшов до себе, я пізнав, що це був дихавичний хрипін і сухий кашель мого сусіда, якогось хворого, що лежав на ліжку сусіднім зо мною, відділенім від мого лише вузьким проходом.

Найперший ясний спомин: я лежу горілиць, випростуваний, безвладний. У висках іще стукає, аж голова болить. Кризь зажмурені очі чую ледве помітне світло єдиної лямпи, що висить на стіні насеред казні. Недалеко мене хрипить ледве дишучи мій сусід. А впім із кута, десь, як мені здається, з далекої далечини чути грубий, різкий голос:

— Діду Гарасиме!

— А що? — озивається мій сусід і на довгу хвилю заходиться спрашним кашлем, що хрипить, грає, свище та клекоче в його грудях.

— Але то в вас уже не скрипка в грудях, а цілі органи.

— Христос грає! — каже дід.

— А що ваш сусід? Ще не прийшов до себе.

— Спить.

— Ну, мало-мало бракувало йому

— Молоде, перемогло. А тобі як?

— Е, що мені. Дідько не візьме.

— Дурний ти! Чи то годиться самому себе калічити?

— Ви дурні, діду! Що вам старому! Не нині, то завтра. А мені прицятьб і два роки. Жити-би хотілося. А коли погадаю, що я засуджений на вічність... розумієте, діду, на вічність і ще й на чотирі роки... Га, то по вашому нічого? Ну, вічність, то ще-б наплювати. Але ті чотирі роки, що місяць у казні та в кайданах, а місяць у казенці, та на цегляних ребрах спати, — туп, діду, чоловік вовком завие. Хоч-би й який, а подумає собі: раз мами родила, ліше раз умерти, ніж отак каратися.

— А я ще раз кажу: дурний ти! Терпи, коли заслужив! Давніше не таке терпіли! Дід знову закашлявся. По хвилі, відхлипавшись додав:

— Ади, мене дванацять літ у слідстві мучили Очей збавили, і ще на двацять літ засудили. Не преба й твоеї вічності, бо я їх певно не дожию. А накладати на себе руку, борони мене боже. Що завинив, те буду терпіти. І ти так.

— Та я не відпираюся терпіти, — мовив якось м'якше далекий голос. — Тільки ті чотирі роки і ті цегляні ребра... І знаєте, що вночі на пих цеглах таке сниться... таке сниться... Ой, діду! А вам чи снилися коли ваші Жида, що ви їх вирізували?

— Старі ні, лиш малі Жиденята та одна Жидівка. Така розкішна була... І все мені сниться вся в білім, коса розпущена аж до пояса... і все ніби йде до церкви хреститися... і всміхається і моргає на мене.. За інших мене карають люди, а за неї ще бог каратиме...

Друге ясне вражіння. Холодна, суха рука шолопає в мене по лиці, потім по шиї й по грудях. Чую її повзання вполусні, мов повзання якоїсь обридливої живопини, рапавки або гусільниці. Моє тіло стрепенулося і я відкриваю очі. І бачу: надо мною похилене старече лице — жовте, поморщене як сушене яблуко, до половини обросло довгою, білою як молоко бородою. Та проте нема в тім лиці нічого того, що чинить спаречі лиця гарними та симпатичними. Широкий рот і грубі, посинілі губи страшні, та ще страшніші очі — зовсім білі, мертві.

Я ще раз стрепенувся при виді цього лица, освіченого наполовину жовтавим промінням лямпи.

— Живий — буркнув дід, поклавши долоню на моїй груді в околиці серця.

Я хочу крикнути, але не можу: з моїх уст іде лише якась ледве чутне стогнання.

— Спиште, паничу? — питає дід.

Я дивлюся на нього, не змигаючи. Далі з великим зусиллям ледве чутно промовляю:

— Ні.

— Ну, богу дякувати, що ви живі! Я вже думав, що по вас буде.

І він, увесь премптучи, знов лягає на своє ліжко і заходиться кашлем.

— Довго я спав? — питаю я.

— Спали! Місяць уже... Між жиптям і смертю. Вчора доктор уже рукою махнув... Як вам тепер?

— Або я знаю. Здається, нічого не чую.

— Лежіть тихо, не рушайтеся. Дасть бог, подужаєте.

Він знов кашляє, та в перестанках щось бубонить. Чи молитву, чи до мене щось говорить, не можу розуміти. Сон мене ломить, і я засипаю.

Від тої ночі я почав приходити до себе. Що правда, помалу. Голова боліла ще, тіло було зовсім ослаблене, мене мучили сонні привиди, а особливо слухові галюцинації. Ві сні дідове кашляння видавалося мені то сонні раз повторюваними виспірами з карабіна туп-же над моїми вухами, то журчанням та хрупостінням жорен уставлених коло моєї голови, то скрипом дуплавої верби серед осіннього вітру. Так само й інші згуки, що десь колись чути було в нашій келії, приймали для мого хворого слуху страшну, в сто разів прибільшену силу і мучили мене. Та звільна все те улягалось і я почав видимо набирати сили. Тільки лице діда Гарасима лишилося для мене страшним і відразливим; не додавали йому принади ані глибокі зморшки, якими було пооране його чоло, ані дрібно сфалдована ¹⁾ темножовта шкіра довкола сліпих очей, ані великі фалди терпіння, що з під очей крутою річкою бігли до кінців його уст і губилися в пралісі його білої бороди. До його лица з тими страшними сліпими очима і з тим страшним, немов гнилим ротом, ротом казкового людо-

¹⁾ Сфалдований — поморщений (фалди—складки, зморшки).

жерця, я не міг ніяк привикнути. Борше ¹⁾ вже привик до його голосу, старечого, розбитого голосу, який іноді, коли його дихавичний кашель давав йому на пару годин трохи спокою, вмів оповідати багато де-чого цікавого.

Дід Гарасим ждав смерти. Він терпів на дихавицю, на безсонницю, на старче вичерпання сил: його вже не лічили і не оглядали лікарі, раз рішивши, що «з нього нічого не буде». Кожний сильніший напад кашлю міг закінчитися розривом його звапнілої аорти; кожний хвилюваний сон міг бути його останнім моментом. А проте він жив, мов упертий реп'ях держався того нужденного життя. Іноді, лежачи тихо, без руху, я цілими годинами глядів на нього і мені здавалося, що кілька разів я зловив діда Гарасима на якійсь дивній прівозі. Він цікаво вслухувався десь у щось, неспокійно рухався на своїй постелі, буркотав щось і крадькома наставляв вухо в мій бік, немов шпіонив мене, немов ждав чогось. Чим більше я приходив до здоров'я, тим частіше я завважував прівожний, неспокійний вираз на дідовім лиці.

— Що вам, діду Гарасиме? — запитав я його раз — Ви ніби ждете чогось або боїтеся чогось?

— Смерти, паничу. І жду й боюся.

— Ну, смерти всі ми ждемо, та й боятися її нема що — мовив я.

— Я не того... Що там буде, ніби? То вже божа воля! — бубонів дід.

— Ну, а що-ж вам таке? Видно по вас, що вас щось ніби гризе.

— Видно по мені? — проспोगнав дід, кашляючи. — Може й гризе, та що робити!

— Може-би ліпше сказати кому? Чей-би ¹⁾ полекшало, — мовив я.

— Ет! — відповів дід і замовк. Я не допитував його більше.

IV.

Одного дня недовершений самовбійця, що був засуджений на вічність і ще на чопирі роки, опустив нашу келію: його рани загоїлись настільки, що його помістили знов у його звичайній казні. Ми лишилися в келії лиш оба з дідом Гарасимом, якого стан тимчасом значно погіршився.

— А що, лиш ми два туп? — важко дишучи, поквално, ледве чупно зі зворушення промовив дід.

— Лиш ми два.

— Господи, побі слава. На силу діждався! Господи, — муркотів дід, зіпхаючи по кашляючи.

— Хіба що? Хіба той вічняк заважав вам?

— А що мені!...

Дід, не договорюючи, махнув рукою, а відкашлявшись, додав.

— Не хотілося при ньому... Поганий він... Звір.

— Це ви через те, що він себе хотів зарізати?

¹⁾ Борше — скоріше.

¹⁾ Чей-би — може-би.

— Зарізати?—проскрипів якось сердито дід.— Це його не мине! Це нечистий проспягає до нього свої лаби. Він його не пустить.

— А за що його засудили?

— То то, бачите! П'ять душ зарізав. Та й не в тім річ. Не один тут такий, а ще має бога в серці. Гріх по людях ходить. Згрішить чоловік та й покупує. Але бувають гріхи... Хоч-би оцей... Пана й паню, панича й служницю... А служниця його коханка була, впустила його в ночі не знаючи, чого він хоче. Гадала, що до неї. А там іще панна була: як побачила, почала просипися. «Все, що хочеш, зроблю для тебе, піду з тобою, слугою тобі буду, лиш даруй життя!» А він при трупах батька й матері з нею... знаєте... а поміг устав та й угородив їй ніж у саме серце. Ну, має такий чоловік бога в серці? І то вважає, ще хлопцем бувши, дев'ятнадцять літ! Тому його й не повісили, а засудили на вічність.

Дід лежав майже без духу, вишептавши поквапом, уривано оце оповідання. Кашель носив його грудьми. Його лице посиніло, корчилося з болю. Я гадав, що цим разом уже буде по ньому, але ні, віддихався.

— А що-ж то ще за чотири роки, що йому додали до вічності?

Дід махнув рукою.

— Дурниця. Це вже тут заробив. Дорзюць заколов.

На коридорі чути було стук кроків, гомін, якісь далекі крики та брязкання ключів.

— Знов когось сюди ведуть! — з переляком мовив дід, надслухуючи.

Кроки й голоси прогомніли. До нашої казні не дали нікого. Дід важко дихав.

— Слухайте, пане,— мовив він, з тривогою підводячись до половини на ліжку і обертаючи до мене своє страшне лице. — Я-би хотів.. я-би хотів сказати вам щось...

Але тут його захопив кашель. Він ослаб, упав горілиць на ліжку. Пароксизм був сильний. Видно було, що від усім зусиллям своєї волі борючись з хворобою, судорожно жмури в жменях простирило, яким був накрипий.

— Успокойтеся, діду,— мовив я.— Ви тепер дуже ослаблені. Не говоріть. Пробуйте переспатися, може вам полегшає, то поді скажете.

— Боюсь... синку.. боюсь, що не дочекаю завтрішнього дня.. а хотів-би.. ще перед смертю... конче..

Але його зусилля були даремні. Його почало душити і він простягся на ліжку без руху. Лише харчання свідчило, що життя ще не втекло зі старого тіла. Я довго прислухувався тому харчанню. По якімось часі воно полегшало, віддих зробився повільніший. Дід очевидно спав.

V.

Була північ. Мене збудив знов холодний дотик дідової руки, простягнутої з сусіднього ліжка.

— Спите, пане?

— Ні, не сплю.

— Слухайте. Я хотів вам.. хотів вас...

Він запнявся, немов не знаючи, з якого боку підійти до речі.

— Я знаю, пане.. ви за правду шуп.. ви проти людської кривди повстаєте... за те вас мучать... Поки ви шуп лежали в непам'яті, то доктор із Ключником нераз говорили... А я те слухав та й у мене в серці.. знаєте, так як весною лід тает... легко так, весело.. І я пригадав собі.. давно, давно... знаєте, я вже прицяпль ліп кримінали випираю... Дванацяпль ліп у самім слідстві.. по Росії тягали, дідько знає, куди. Вже далі забув, як там виглядає на волнім світі. А як зачали говорити за вас.. як то ви хочете людям полегкість зробити.. кривду зменшити... то в мене раптом...

Він урвав, закашлявся. Він говорив це все безладно, уривано, раз голосніше, то знов тихіше немов борючися з невидимою якоюсь силою за кожную жменьку повітря, за кожний хоч трохи свобідніший віддик. Для мене цей оборот в думках старого розбійника був зовсім несподіваний, я слухав мовчки. По добрих десятиох мінутах дід Гарасим зачав знову.

— Слухаєте, пане?

— Слухаю.

— Не думайте, що в мене душа з каменя... я також... Ну, кожний по своєму.. А тота Жидівочка, раз-у-раз мені привижається, так таки виразно: хресту просить. Я вже пару разів з попом говорив, признався, що в мене є гроші закопані. Каже: дай на церкву. Та мене щось мов за руку примало. Не надія на те, що

вийду на волю і сам покористуюся... Я давно страпив шуп надію, ще коли осліп. Аж тепер бачу, що то був якийсь добрий дух. Що церкві з тих грошей? А ви обернете їх на добро для бідних.. Бо то не церковні гроші, а з бідних людей зідрані... лихварські.. то нехай ідуть на підмогу.. як ви запорядите...

Знов настала перерва. Знову дід, віддихавшись, почав мацати мене рукою, чи я не сплю.

— Говорить, говорить?—озвався я.

— Ви щось кажете?—запитав він.

Я сказав голосніше.

— Здається, не дочуваю. Сам своїх слів не чую. Вуха заступає.. Це мабуть смерть моя вже надходить. Слухайте-ж. У мене гроші великі— сорок тисяч—самими дукатами... залізна скринька.. безпечно... закопані.. Я знаю, ви швидко вийдете на свободу... то зараз не гаючись... не кажіть нікому нічого... зовсім, зовсім у ваші руки.. я вже знаю, що ви не пустите марно.. і моїй душі буде легше, ніж коли-б десять церквів..

Страшений пароксизм кашлю перервав його мову.

— Де-ж вони сховані?—осмілюся я запитати його. Та він мабуть не чув цього питання, бо знов його холодна рука доторкнулася мого чола.

— Слухаєте?... Зараз за селом... лісок, соснина... кожне вам покаже... через лісок річка тече... над річкою великий камінь... один-однісінький... Відтам річка скручує на північ... А ви від каменя спускайте сто кроків на схід, надилете старий дубовий

пень на серед поляни... вважайте, дубовий! І під тим пнем...

— Але де це? В котрім селі, в яким повіті?

— Що ви кажете? Не чую! Кажіть голосніше! — мовив він. У його грудях хрипіло спрашенно. Його рука судорожно вхопила мою руку і почала п'ягти її до себе. Я звівся з ліжка й наблизився до нього, похилив лице над його головою і крикнув йому над самим вухом:

— У яким селі?

— Селі? Селі? — повторив він ледве дишучи. — Слух...

І обома руками він прихилив мою голову до свого лица. Його великі, пепер зовсім білі, безкровні уста ще порушувалися, немов говорили щось, але голосу не чути було ніякого, ані найменшого шепту. Раптом глибоке зітхання видралось з його груди, руки скорчилися і пустили мою голову, тіло випружилось, уста відразу посиніли й заціпилися.

Дід Гарасим сконав, не сказавши ані слова більше. Лихварські дукати десь і досі спочивають у своїй безпечній схованці. Мені мабуть не було суджено повернути їх на діло, яке заповняло душу та мрії старого розбійника в останніх днях його важкого конання. Та проте вони таки зробили своє, дали йому пільгу в його безпросвітнім горю.

Львів, у вересні 1902.

ІВАСЬ НОВІТНІЙ.

Повість із тюремного життя.

Кому світить місяць, — я й сонця
не бачу;

У тюрмі сидячи, нарікаю, плачу!
У тюрмі сидячи, терплю я неволю,
Нарікаю, плачу на нещасну долю.
На нещасну долю, на свій вік мі-
зерний,

На тих вороженьків, що мя ту
заперли.

У тюрму заперли, — постіль ту
ми вергли¹⁾, —

Я плачу, ридю, як на ню лягаю!
Солом'яна постіль віячмінна каша, —
Уважайте, браці — по вся воля
наша!

Арештантська пісня.

— Що-ж, чень²⁾ ще моя вина не така велика, господи! Чень-же не до віку туп сидіти, чень не до віку!...

В тісній „клітці“ під сходами карного суду було напів темно, вохко, холодно. Голі, давно білені, муровані стовпи стриміли понуро вгору, розщіплюючись в тяжкі, навислі склепіння над коритарями

¹⁾ Вергли — кинули.

²⁾ Чень — мабуть.

і над сходами. На сходах віднілися сліди снігу і болота, котрі нанесла „публіка,“ спішача на якусь цікаву розправу¹⁾. Але тепер уже вечеріло, — на сходах і на коритарі не було нікого, крім вартових поліціантів, — та й ті сиділи коло дверей на лавці, не говорячи й слова, тільки кудились і чимраз глибше запихали руки в рукави плащів. Цілий карний суд був немов мертвий. Паморока²⁾ немов видимо нависала згори, від темних склепінь, та надтягала густими стовпами збоку, з довгого і темного проходу, що провадив до кримінальних³⁾ будинків. Тільки крізь вікно над сходами видно було «світ», — правда, зовсім не широкий, бо доразу закрипий білою сніговою метелицею.

В „клітці“ під сходами на маленькій, старій лавчині сиділо проє люда. На самім переді, т. е. найближче коритаря, сидів старий, сивобородий Жид в циліндрі і в теплім, хоч доста вже проношенім „Швегго-ці“⁴⁾. Він довгий час крупився на місці, нушторився і воркопів, заки зміг усісти бодай що-що⁵⁾ вигідно на не вигідній зроду лавчині; відтак замовк на хвилю, а його голова схилилася на груди, немов у забавки, з котрої винято пужину. Побіч нього в легенькім сурдутику, попропиранім на ліктях і попоренім на швах, у споднях⁶⁾ ще більшє літних і в діравім

1) Розправа—судова справа.

2) Паморока—сутінки.

3) Кримінальний тюремний.

4) Пальто.

5) Що-то—прошки.

6) Сподні—з польськ. штани

кашкеті кулився молодий, здоровий і рум'яний мужчина, досишб хороший налище і з дивно хитрим, трохи немилим виразом очей. Конець його носа синів чим раз більшє від морозу, — мускули лиця корчилися, — видно, що неборака сильнo запискав зуби, щоб ними «лярум¹⁾ не дзвонити». Скрипілі, посинілі руки він також запихав то в рукави, то за пазуху, — але видно, не багато там надибав тепла, бо що хвилі випягав їх наверх і сукопав²⁾ ними що сили, щоби бодай трохи їх обігріти. Третій найнещасливіший обиватель клітки, то був невеличкий, шіснацяпилітній хлопчина, коменарчик³⁾ з ремісла, що видно було по його коменарськім уборі. З його лица, зачорненого сажою, годі було вичитапи який небудь вираз, — його великі, блискучі очі були вохкі від сліз, котрі випискав мороз, — зуби час від часу голосно дзвонили, а губи шевелилися, мов при молитві. Він сидів, скулений, змерзлий, спривожений, забившия в сам кут клітки віддалік від своїх товаришів. Його руки, сховані за пазуху тісного коменарського убрання дрожали. ноги дилькоміли, немов у них було своє осібне життя й осібна воля, — але малий коменарчик видимо мало зважав на спудінб, дрож, сумерк, по його голові бродили інші гадки, страшні, непевні, невпорядковані, прівожні...

— Господи, ченб-же я ще не так страшно завинив! — шептав він, — ченб

1) Лярум — на аларм, прівогу.

2) Сукопати — терпти.

3) Коменарчик — трубочист.

я ще коли вийду звідси! Ой-ой-ой, що то мама скаже, що сестра скаже!..

Думки та споминки перемогли його. Він дивися мов мертвими очима довкола по «клітці», зупиняв свій погляд то на чорній дротом заграпованій скринці, прибитій на стіні, в котрій судді, ідучи до дому, лишали ключі від своїх канцелярій, то на порожніх кошиках, стоячих під лавкою, то на сходах, відки мав прийпи наказ — відвести арештантів до криміналу. Але суддям у теплих канцеляріях, видко, не дуже там покvapно робилося, наказу як не було, так не було.

— Pana z furgu garni przywiedli?¹⁾ — запипав спиха Жид по ліпньому вбраного молодого чоловіка.

Той замість відповіді припакнув головою.

— A za co pana aresztowali?²⁾

— Ет! — відповів коротко молодий чоловік і ще пильніше затис зуби, щоб не задзеленькоміти ними. Але Жида, котрий, видко, був дуже говіркий, не знеохотила коротка та досадна відповідь повариша.

— А я сам не знаю, за що мене взяли, чого від мене хочуть, бігме не знаю, — заговорив він голосніше.

— Nie wolno, gadac! Milcz i siedz tam jeden z drugim³⁾! — крикнув вартовий з лавки, зачувши бесіду.

— Та я, пане поліціян, нічого, я лиш так...

— Milcz, zydzie, kiedy cie sienikt nie pyta¹⁾ — крикнув вартовий ще гнівніше.

— Ой, йой, йой, який великий пан, до нього не приступай без бука! — прошептав Жид собі під носом, і знов нагло склонив обесилілу голову на груди.

Молодий коменарчик, бачилось, не чув цієї бесіди — його очі блукали безвиразно і опинилися вкінці на блискучій рукоятці багнету вартового, немов ждучи від холодного заліза оґріття й віради. Чим темніше ставало, тим більше напружувався його слух, лов'ючи глухий стук важких кроків по коритарах, свист сніговійниці на дворі, далекий, невиразний звук рапушевого годинника. Але звуків так мало, вони такі одноманіпні, що не можуть довго зайняти слуху. Коменарчик кулиться ще більше і цокоче голосно зубами. Чуття холоду немов кліщами здавлює його тіло і проганяє всякі мислі, споминки і вражіння. З його груди мимоволі виривається голосне хлипання, — з очей копяється слези мов горох і промивають білявий слід на лиці. Оба арештанти і поліцаї озирнулися на хлопчину, котрого за сумерком та чорною одежею мало що видно було з купа.

— Що ти, малий, змерз дуже? — спитав один поліціян, не той, що вперед так гівно заборонив Жидові бесідувати.

Хлопчина не відповідав нічого, тільки хлипав. Хлипання спрясало ним цілим

¹⁾ Мовчи, Жиде, коли тебе ніхто про це не питає.

¹⁾ Чи пана привели з тюрми?

²⁾ А за що пана арештували?

³⁾ Не можна говорити! Мовчи і сиди шам один з другим!

якось судорожно і робило йому пільгу, як усякий рух підчас холоду.

— Оп також лани!—сказав один поліціян до другого якимось гірким тоном,— ані їм у голові, що шуп хлопець мерзне... А велика річ підписати наказ!

— А, ще чим будупь журипися, та хлопцем,— відповів другий. Най псяюха намерзнеться бодай, най знає, що по красти!

Ці слова вразили малого коменарчика мов скрегіт ножем по склі. »Най знає, що по красти“,—ці слова завертілися йому в голові мов гострий сверлик і відживили всю його привогу, весь неспокій. Він насилу давив у собі хлипання, щоб не зверпати на себе уваги поліціяна та не почути ще раз таких прикрих слів. Вони глибоко скіміли ¹⁾ його в серце, — а прецінь він мусив признапися сам соб., що вони доразу правдиві! Ах, що-би то він дав за те, як-би вони не були правдиві, як-би міг спокійно слухати того слова „красти“, котре аж нині, відколи його зловлено на гарячім учинку, перший раз так різко прорвалося до його слуху! Нині він аж почув усю тяжкість вини, усю гризоту, весь неспокій, усю привогу, яку чує чоловік, що лепить у пропасть, а не бачить ні її дна, ні жадного рятунку.

— Ордонац ²⁾!—роздався нараз різкий крик на коритарі першого поверху. Один з поліціянів схопився і побіг горі сходами.

— Ну, прецінь раз нагадалися підписати!—сказав другий поліціян.—Ну, ну,

¹⁾ Скіміли—вразили.

²⁾ Ордонац—служкачий.

циць, небоже,—обернувся він до кута „клітки“,—вже шуп не будеш сидіти, а там швидко обігрієшся.

Ордонац вернувся з аркушем паперу в руках і грізно крикнув арештантам, щоб ішли поперед нього. Вони повстали і замороженими, сціпними ногами ставили непевні кроки по коритарі, куди їх справив вартовий. Кроки їх глухо ступоніли і бачилося, що ці дрожачі люди спупають у пашу підземного світа, відки нема вже надії виходу. Вони йшли до тюрми. Справедливо, чи несправедливо,— по своїй вині, чи по чужій,— хто його знає! Це викаже слідство судове, а поки викаже—до тюрми! Чи винний, чи невинний,—скоро раз по волі поліції або прокураторії попав у „клітку“,—вже йому тюрми не минути.

Переїшовши коритар, арештанти увійшли в вузенький, кривий хідничок— з одного боку мур будинку, з другого два сяжні високий, мурований паркан. Вітер не завівав сюди,—сніг супокійно летів з гори, іграючи в воздуху, мов тисячі мотилів, та наліплювався на лиця і на одержу арештантів. Проїшовши вузький хідник, вони опинилися перед фірткою, котру, на голос їх спорожа, отворив з другого боку такий-же сторож,— і арештанти увійшли на обширне кримінальське подвір'я. За густою сніговоїницею і вітром, б'ючим просто в очі, вони не могли розглянути подвір'я і, скулившись, йшли повільно далі, аж увійшли через тісні двері до сіней тюрми.

II.

— Tedy, tedy, do pana kerkermajstra 1) — крикнув поліціян, odkриваючи перед арештантами двері до канцелярії того неограниченого і рідко доступного владільця тюремного. Арештанти, скулені і дрожачі, увійшли.

Пан керкермайстер Куфа був чоловік високого росту, колишній „гранатир“ 2). Його широкі плечі і величезні, жилаві руки свідчили про його велику силу, — лице подовгасте і прохи набрескле, низьке чоло, обведене зверху густим, просто спирчачим, немов щетинистим волоссям, чорним мов смола, і вираз невеличких, час від часу дивно блискаючих очей, — все те казало догадуватися, що в голові того чоловіка мало розуму і освіти, а за те багато примх, тиранської самоволі і непросвітньої, глибоко врослої ненависти до всього, що не кориться, не підлягає, „не знає субординації“. Це була дика, упряма натура, хоч приптим, розуміється, як усякий дикар, легко подаплива на облесні слова та зручні, хитрі підходи. На тих він не вмів зрозумітися і для того не раз лучалося, що котрий-небудь арештант піддобрився д'нбому, зисбкав 3) його ласку і відтак

1) Сюди, сюди, до pana керкермайстра (начальника тюрми).

2) Гранатир — гренадер.

3) Зисбкати — здобути.

використував її для себе, — що діялося не раз на користь, а не раз і на лихо прочих арештантів.

Коли арештанти увійшли, пан керкермайстер сидів на кріслі коло свого стола і кутив люльку, дивлячися приптим нерухомо в вікно, крізь котре видно було серед сніговійниці арештантів у сірих, суконних куртках, що повертали зі „світової“ 1) роботи. Ордонац, котрий привів арештантів, уклонився здалека пану керкермайстрові і, підходячи на пальцях ід столові, положив на нім папір. Куфа сидів недвижно довгу хвилю, немов нічого й не бачив, між тим коли секретар pana керкермайстра, що писав при другім столі близько дверей, уважно вдивлювався своїми сірими очками в нових арештантів.

— Jak sie pan nazywasz? 2) — спитав нараз пан керкермайстер різким, грубим голосом, виймаючи люльку з рота і швидко, по вояцьки обертаючися до арештантів.

— Izrael Kessler, prosze pana, 3) — відповів, кланяючися Жид, котрий стояв напереді.

— A ty, jak?... Aha, czekaj no, czekaj no obywatelu, ja ciebie juz gdzies... Ty pierwszy raz tu?

— Nie, prosze pana kerkermajstra, ja juz trzeci raz.

1) „Світова“ робота — робота по за стінами тюрми, на світі.

2) Як вас звати?

3) Ізраель Кесслер, прошу pana.

— Ach, to ty Wladek Zawadowski, za kradziez, prawda, jak ja cie znam! Cha, cha. cha! ¹⁾.

Пан керкермайстер зареготався таким грімким і здоровим сміхом, що аж вікна задзеленькопіли, а арештантам залящіло в вухах. Завадовсбкій, видимо, рад був пій веселости пана керкермайстра, бо знав, що коли той в добрім гуморі, то дасть його до якоїсь доброї казни, де ясно і простірно та й не багато людей. Він стояв випростований, прошки навіть усміхнений, як вояк перед своїм начальником, — бо така військова постава найліпше подобалася пану керкермайстрові Тільки його промерзлі литки, до котрих крізь широкі діри штанів мороз і сніг мав свобідний доступ і котрі не встигли так швидко розігрітися, дилькотали, мов самі не свої, не слухаючи намагання бідного Владка, котрий силувався удержати їх просто і недвижно.

— A ty, mugzupie, skad ²⁾?—спитав керкермайстер, поглядаючи на коменарчика, що скулений стояв у самім куті під дверми.—Czegoz ty tam stoisz, chodz tu! ³⁾.

Останні слова сказані були вже зовсім не весело, радше таким тоном, яким кличеться пса «до ноги».

¹⁾ А ти як? Ага, підожди-но, підожди, громадянине, я тебе вже десь... Ти перший раз тут?

— Ні, прошу пана керкермайстра, я вже третій раз.

— Ах, це ти Владек Завадовсбкій... За крадіж, правда, як я тебе знаю. Ха, ха, ха.

²⁾—А ти, мурине, звідки?

³⁾ Чого-ж ти там стоїш, йди сюди!

Ордонанц, видячи, що хлопець не рушається, твердою рукою взяв його за плече і безвладного виволік наперед.

— Jak sie pazuwasz ¹⁾?—гаркнув до нього Куфа, блиснувши прикро очима і наїживши вуса наперед. — No, cóz ty, niemu, czy so ²⁾?

— Я... я... я... називаюся. Івась Новіпній — відповів коменарчик.

— Івась, Івась!—переглумився пан керкермайстер.—А що ти, Івасю, вкрав, що тебе аж сюди завели?

Хлопчина мовчав. Його посинілі уста судорожно стягалися по знов розширювалися: його великі, лагідні очі недвижно вперті були в грізне лице керкермайстра. Але той видячи, що хлопець не відповідає, обернувся до стола і глянув на папір.

— Ага, Івасю,—гаркнув він, знов обертаючися до арештантів,—хіба я не казав? Щось ти, небоже, потягнув! Будеш сидіти, о, будеш! А тут в нас, Івасю, не марципани з медом, тут, небоже, дубова каша і солом'яна постіль!

Пан керкермайстер знов звільна поведелів. Йому любо було бавитися прівогою бідного хлопця, дивитися на його дрож, на судорожні рухи уст і пальців та на ті білі пасмуги вздовж зачорненого сажою лица, котрі промили слізи.

— Але який-же тебе, Івасюню, чорт пізнає з лица в тім чорнім кожусі? Тут в нас нема такої моди, у нас так не

¹⁾ Як тебе звати.

²⁾ Ну, що-ж ти, німий, чи що?

носяться! А туп-би тебе, небоже, треба й описати, як ти виглядаєш, як-би ти коли з голубцями вилетів крізь вікно, то щоби тебе кожний пізнав, зловив і назад сюди припровадив! Треба тобі, Івасуню, промити личко, щоби ми побачили, як ти виглядаєш! Kazcie go tam jakieśtu złodziejowi wziąć do studni, niech go obmyje¹⁾.

Ці останні слова сказані були до ордонанца, котрий як стій вийшов з канцелярії.

Івась Новітній підчас тої веселої бесіди пана керкермайстра спояв на місці, не кажучи нічого, тільки очима поводив за кожним рухом Куфи, немов причарований. Його лице набрало якогось опуманілого, неприпомного виразу, немов холод, прівога, встид і все, що туп бачив і чув, прибило, приглушило на хвилю його чуптя. Він, очевидно, не зовсім розумів бесіду керкермайстра, але де-які частки її западали йому в голову, мов гострі клинці, витесані з холодного леду. «Дубова каша і солом'яна постіль»,—що це значить? Він не чував ніколи таких слів, але йому наперед уже лячно було їх скриптого значіння. Правда, — лиха й досі зазнав він чимало,—ох, як чимало,—але все те лихо тепер немов щезло в його молодій пам'яті,—ні, не щезло, провесніло, розсвітилося якось, стало немов принадне, веселе, тепле, радісне протів того, що досі бачив, і протів того, що мелькало перед його обмертвілою увагою

¹⁾ Скажіть там якому злодієві взяти його до криниці, хай його вмие!

в темній, а зовсім близькій будущині. «Дубова каша»,—що це таке? Чи то справді така справа, чи туп може дубовими палицями б'ють? «Солом'яна постіль»,—хіба-ж я раз спав на соломі? Але туп це мусить бути щось страшного, коли аж цей лячний пан мене нею пуджає!»—Такі думки шибали по Івасевій голові і він не мав на них ні відповіді ні роз'яснення, ні віради ніякої, окрім одної думки: «Чень-же я туп не згину! Чень-же бог дозволить мені видобутися відси!»

В тій хвилі прийшов ордонанц і не кажучи й слова, взяв Івася міцно за плече і попяг до сіней. Там спояли вже два арештанти в коротких, сірих куртках з грубого сукна і в брудних штанах полотняних. Їх лиця не мали на собі й сліду крови,—були якісь бронзові, немов покостовані зверху і цвітом своїм нагадували найскоріше небілену, припорошену і пожовклу спину. Вони зарегопалися, побачивши коменарчика, немов малі діти, коли побачать нову, невидану ще ляльку,—а прецінь це були вже не молоді чоловіки!

— Цувакс, цувакс, коменар на цувакс прикнав¹⁾—говорили вони між собою серед сміху, але так, щоби за дверми коритаря почули прочі арештанти.

— Ходи до кухні,—сказав оден з них Новітньому,—там ще є трохи окропу, то так тебе обзолимо, що не то чорна фарба, але й десята шкіра з тебе злізе!

Арештанти знов зарегопалися за тим грубим дотепом. Івась прівожними очі-

¹⁾ Арештантське слово: прикна(я)в—прийшов.

ма поглянув на ордонанца, що стояв за ним, але той немов не чув тої бесіди, тільки крикнув:

— Pgedko, zlodzieju jeden z drugim, pgedko! 1).

Івася обхопила думка, що—«ану-ж вони мене на правду обзолять»,—він хотів щось казати, просити, але не було часу. Арештанти вхопили його під-руки і помчали з ним, мов вовки з ягнятем, що духу до кухні.

Але Івасів страх перед обзоленням був даремний. Арештанти жарпували. Вони обмили його зовсім «по людські» теплою водою і привели назад до сіней, де ждав ордонанц. Тільки-ж Івасеві не спало через те легше. Що це значить: «цувакс»? Що то за назва і чому, за що вони так назвали його? Якою це бесідою говорили вони до себе в кухні? Він слухав, розумів де-яке слово, — а що і о чім говорили, того зовсім не знав. Ануко, як йому прийде́тсья жити між подібними людьми, котрих бесіди він не буде розуміти... Вони можуть, хто знає, о чім говорити, —можуть змовлятися, щоб його задушити в ночі, бо що то, злодії — їм все одно! А він не буде знати нічого! Холодна дрож пробігла по пілі Івася. Він вічно буде в спрасі і прівозі, — він не зможе жити між такими людьми! Господи, — що станеться з ним?... Він з розуму зійде, смерть собі зробить!... Спрівожена думка його не находила границь, не спрїчала опори і перла в непроглядну пітьму. Івась

1) Скоро, злодію один з другим, скоро!

дрожав, мов у лихорадці, і стоячи перед Куфою, не видів ні його, ні других арештантів, ні писаря, що списував його признаки, ні канцелярії, нічого. Йому все лиш снувалися поперед очі мертві, гидкі лица злодіїв. оживлені хіба злорадним, діявольським сміхом,—брєніли в вухах їх заказані, незрозумілі слова та спрашні, розбишацькї допєпи.

Куфа тимчасом розглядав спис арештантів, щоб знапи, до котрої казни помістити нових.

— Ja by phosil do jaki pohziondni 1)...— заговорив Жид і не докінчив.

— Dać ich razem па 27 2), — закомендував Куфа, — а temu 3) (вказав Повітннього) aresztanckie ubranie, w takim przeciez nie mozna! 4).

Івась не чув нічого. Він отямився, аж коли знов узятю його за плече і поперто за двері, через сіни і вузьким проходом горі темними сходами.

III.

— Як туп темно, як туп темно! — думав собі Івась, обзираючися по довгім, вузьким корипарі пюрєнім. Темнота обхопила його при вході на корипар, і йому стало спрашно. Йому знов по голові перемигнула думка, що оце він за-жива йде в домовину, а хоть старався насилу вмовити в себе, що прецінь вина його ще не така

1) Я-би просив до якоїсь гарної.

2) Дати їх разом до 27.

3) А цьому.

4) Арештанське убрання, в такому-ж не можна!

велика, що він відсидить своє і вийде, буде свободний, буде знов міг вільно ходити по світі, по вулиці, котру крізь сніговійницю ледве видно було з вікна коритаря, буде рухатися, куди і як сам схоче, не чуючи на кожному поступі над собою бистрого ока поліціяна,—то прецінь неясне, тупе чуття безнадійности не покидало його — ворушилося, мов схована гадюка, на дні його серця і все немов шептало йому:

— Ніколи! Ніколи! Ніколи! Вже не побачиш свободи, не будеш гуляти по вулиці, не почувешся вільним від зеркатого ¹⁾ ока вартового! Світ пропав для тебе! Живий у могилу! Живий у могилу!

— За що-ж, — ворушилося питання в Івасевій голові. Хіба я шак спрашно завинив? Хіба нема більших злодіїв, розбійників, а й ті сидять, відсиджують і виходять? За що-ж мені пропадати?

Безнадійні голоси спихали в Івасевій душі, йому спавало легше, він поглядав спокійнішим оком здовж коритаря, немов хотів запам'ятати собі як найдокладніше його вигляд. Та ніщо там було й п'ямити. Голі, сірі стіни і склеплена повала ²⁾ — все те тонуло в тіні і немов здавлювало око. По обох боках коритаря дверці, дверці, дверці, — чорні, то зовсім покриті грубою залізною бляхою, то лишень навхрест переперезані грубими штабами; у дверцях малі віконця на кілька квадратних цілів завбільшки, забиті бляхою, продравленою

мов дуже рідке решето, та й ще до того позапирані залізними дверцями — а з боку кожних дверець огромна, залізна колодка, — ось що бачив Івась, розглядаючи коритар, — а більше нічого. З-за дверець не видно й тіни, не чути й голосу, немов там пусто або мертво, мов у гробах, — а прецінь самі мури пожовкли та холодні, бачилось, виразно розповідали Івасові, скільки по горя, сліз і сердешної муки вони ховають за собою, скільки по людського життя вони погребли, скільки дорогих сил пожерли і виссали, скільки надій розбили, скільки втіхи отруїли розпукою, скільки чесних людей поробили злодіями! Та що з того, що мури ясно говорять? Їх мову може зрозуміти тільки той, у кого серце чисте і думка невинна, — але її не могли порозуміти ні ті поліціянти, що сміючись походжали по коритарі та покрикали голосно, коли в котрій казні арештанти силувалися прупитком отворити віконце в дверях казні, — ані той ключник, що побренькуючи ключами надійшов ід арештантам і зараз же взявся перешукувати та перетрясати їх кишені, капелюхи, чоботи, убрання, — все до сорочки, до голого тіла. За чим він шукав? За всім! Арештантові не вільно нічого мати з собою «зо світа», — передовсім не вільно мати ножа, пюпюну, сірника, олівця, паперу, грошей, — ну, сказано, ніякого подріб'я, котре на світі чоловік носить при собі і котрого ціни належної навіть не знає. Довго трівала ревізія. Пан ключник Панило був дуже гострий чоловік, котрому військова су-

¹⁾ Зеркатий — добачливий, спрогий.

²⁾ Повала — стеля.

бордінація в'їлася в тіло і кости. Кожного арештанпа він уважав за свого особистого ворога, котрий вічно старається скривати перед ним якісь тайни, небезпечні замисли, і котрого проте треба панпрувати, як ока в голові,— а особливо треба добре обшукати, щоб не вніс із собою до казні нічого «недозволеного». Арештантів з «нижчих верстов», — селян ремісників, злодіїв він пракував як псів.— командував ними, люпився, кляв, а часом і бив, для «вищих» був понурий і маломовний, бо вони любили супротивлятися, доказувати якісь «свої права», а навіть, скоро що-небудь, ішли жалуватися до керкермайстра; як мали у керкермайстра гроші, то нераз навіть виходила їх правда, а ключник діставав «носа». Це були для нього найприкріші хвили, після котрих нераз кілька днів Панило був зовсім «дикий», — сварив, кричав, гримав дверми, бив злодіїв і проклинав всіх і вся, на чім світ стоїть. Дістатися на перший поверх, під Панила, злодії вважали великою карою, великим лихом для себе. Це добре знав і Завадовський, котрий аж поблід, коли почув, що керкермайстер назначив їм казню 27.

— Ов, хай тебе дідьча мапи пірве, — гадав він собі, йдучи горі сходами на поверх, — тепер аж прийдесться креперувати!) — Він, сидячи перед тим, раз дуже був посварився з Панилом, а коли той пустився його бити, він, як їв обід, так кинув на нього мискою з фасолею і по-

!) Креперувати — бідувати.

калічив ключника до крови. Правда, що за це набрався й бійки, і в казенці!) сидів і заліза носив два пижні,—але він знав, що Панило не швидко забуває такі річи, і премтів на саму гадку про те, що це буде.

Обшукавши Кеслера і Новітнього і не найшовши в них нічого, Панило звернувся до спячого в купі Завадовського. Він нині був і так не в гуморі, а дуже люпило його те, що в арештантів нічого не найшов,—бо, звичайно, все найдене в них, окрім добровільного, пропадало т. є. ставало його власністю.

— А, стій-но, ппашку, — крикнув Панило своїм грубим, хрипливим голосом поглянувши зблизька в лице Завадовському, — ти вже бачу, був шут, га?...

— Був, пане патку, — відповів Завадовський, збираючись на відвагу, хоч голос його чутно премтів

— Ат, по ти За... Завадовський, так?

— Завадовський, пане патку.

— А, — гаркнув Панило, а очі його заблесли диким, злорадим огнем. — Ми, бачу, знаємося! Ну, ну, віпайте гості! О, тепер чень ліпше погодимось, як тамтого разу, га? А, дуже ладно, дуже ладно! Ану, — додав зміненим, грізним, майже диким голосом, — ану, що маєш із собою! Показуй зараз!

— Нічого не... не маю! Прошу шукати! — відповів якомсь боязко Завадовський.

— Нічого не маєш, ти злодійська палко? Добре, побачимо! Але як що найду, ех, то то буде..

!) Казенка — карцер.

Він не договорив і, закусивши зуби з люпости, шарпнув Завадовського ід соф бі і почав його обшукувати, поргаючи та штуркаючи на всі боки, як пса. Повітній і Кеслер, і собі премпячи з мимовільного страху та холоду, дивилися по на страшне, набрескле і мов у медведя обросле лице Панила, на його люті, дикі рухи, по на свого премпячого та блідого мов стіна товариша, котрий без найменшого опору, без найменшого супротивлення давався шарпапи та поргати лютому ключникові. Особливо спрашно було Івасеві дивитися на це все. Його переполохана фанпазія сейчас шептала йому: «Що то буде далі, коли на першім кроці, на першім поступі в тім заклятім світі спілки погані і дикости!» В серці Івася будився при тім глибокий жаль над Завадовським, хоч його зовсім не знав. «За що він так збишкуються над ним? Що йому зробив бідний Завадовський, будь він собі й злодій? Чому ключник з нами обходився инакше, а з ним инакше?» Ті і другі подібні питання ворушилися в його молодій недовідченій голові і боліли його, немов би хто колов його шпильками в мозок. Другий трівожний голос шептав йому знов, що те саме, що з Завадовським тепер, буде швидко діятися і з ним, і з оцим Жидом і діеться віддавна з усіма арешпантами. Таку думку мимоволі набілював йому сам погляд на лице і очі ключника. Івась не міг собі подумати, як міг-би хтось любити чоловіка з такою медведячою мордою і з тим бугаєвим голосом,

як міг-би хтось бути йому приятелем, говорити з ним щиро і отверто, а навіть усміхатися до нього! Так пересякле ненавистю, злобою, тупим упором і безсердепною, звірячою дикістю видалося йому оце лице, особливо коли своїми маленькими, чорними очима, блискучими мов у вовка, поглядав пильно на лице Завадовського, немов хотів пожерти його своїм поглядом. «О, щось той Завадовський мусів йому дуже досолити!» — погадав собі по хвилі Івась і дрожачи зо страху присягався в душі, що буде такий добрий, тихий, попульний та послушний кожному, як ягнятко, щоби не стягнути на себе нічийого гніву, а особливо гніву цього страшного ключника.

— Гей ти, коменар! — крикнув майже над вухом Івася поліціант і пхнув його в плече. — На тобі мундур, передягайся швидко! Ну, швидко, часу нема!

Івась кинувся дрожачими руками скидати з себе коменарське, пісенське убрання. Хоч воно було й тісне і зовсім замазане сажою, то прецінь йому чогось спало жаль його, немов скидаючи те шмаття, розставався з якимось добрим, щирим приятелем, котрий прівав з ним довгий час в добрій і лихій долі. Але ніколи було довго роздумувати. Його обхопив мороз, коли став у самій сорочці, і він швидко натягнув на себе арешпантську бунду, — старий, з грубого, сивого сукна погано і неvigідно вшитий куртак, такого самого сукна і такої самої роботи панталони й шапку.

— Ну, тепер з тебе цілий арештант, нічого тобі не хибує, лиш палкою в лоб! — зажартував сміючися поліціант, коприй приніс для Івася арештантський мундур, а тепер, забравши його комінярське шмаття, побіг назад сходами на долину.

А Панило все ще ревідував та ревідував Завадовського. Він, видно, наперед сказав собі, що у цього «зłodія» мусить бути і що він мусить оце «щось» знайти. Але дармо він обшарив усі кишені, обмацав по-під пахи, по грудях, по-під коліна, — далі обшукав усі шви сурдута і камізельки, обшивку сорочки та штанів, — нічого не міг знайти. Він став хвилітку задиханий і лютий, — відтак крикнув пінжач:

— Визувайся, зłodію!

Завадовський німий і послухний мов машина зняв діряві, старі черевики, далі скинув і онучки з ніг і став на коридарі зовсім босий. Панило пірвав черевики і онучки і почав їм призиралися до світла. Але хотів і як довго призирався, фучав, мацав, поров шви та мняв шкіру в пальцях, то таки знайти не міг нічого і сів.

— А, то зłodій, бестія, зручний! — проворкотів він собі під ніс. — На, обувайся та марш до казні, ти скурвий сину! І так я уже через тебе стільки часу справив! То дрантя прокляте, хвороба-би вас викинула!..

Завадовський знов німо і послухно обувся, після чого всі при арештанті під проводом одного поліціана пішли на другий кінець довженого і тепер уже зовсім темного коридаря, там забрали

для себе сінники, та малі, соломкою напхані заголовки, звані на арештантській мові «капустраки», і понесли їх перед двері своєї казні. Сюда приніс їм другий арештант три миски, три дерев'яні ложки, три простирала і три сорочки. Це мала бути вся їх посуда, все їх арештантське господарство.

— А справуйтеся мені тут тихо, як миші в норі, пам'ятайте! — говорив ключник, відмикаючи з луском величезну чорну колодку, що висіла з боку коло вузьких, бляхою вкритих дверей, над коприми була прибита ледве видна табличка з замазаним, білим написом 27. — А як будете мені крики виробляти, або як коприй з панів дозорців — він показав при тім на двох поліантів, що стояли з ним — пожалуйтеся де в чім на вас, ех, то буде шнур в роботі! Пам'ятайте собі! А мисок мені не бити! А тут дивіться, сінники і капустраки маєте нові! Як мені буде одна нитка виторочена, то нещастя ваше! Пам'ятайте! Ну, марш до казні!

Арештанти забрали своє господарство і ввійшли до казні, немов до темної студні¹⁾. Важко дзоркнули за ними двері, спрашно злупотіла колодка, копрюю ключник замикав казню, заgrimали ступні поліціантів, чимраз то віддаляючись горі коридаром — і все стихло, все змовкло, замерпвіло. І в казні було тихо, темно, спрашно. Арештанти переводили дух, стояли кілька хвиль нерухомо, немов ті засуджені на голодну смерть, коприм іно

1) Студня — криниця.

що вкинено до глибокого, підземного, лбоху. В ухах їх ще дрожали тони дзоркання заржавілого заліза, скрип ключа, лопіт колодки, дрожали всі ті пони, що означали для них неволю, розлуку з цілим світом, а серця бились голосно, при-вожно, немов шептали якусь вість про нове горе.

IV.

Завадовський перший прийшов до себе. Він прецінь був уже старий арештант і знав, як тут поводитися в новім світі.

— Га, злодій Панило, коспи-би йому покорило!—крикнув він люпо, обернувшись до дверей, але майже в пій самій хвилі зарегопався.—Ха, ха, ха! Отпо шукав старий чіп, а фігу найшов! О, погоди, пріснеш ти, заки ти в мене що надіблеш! Не бійся, не такий я дурень, як ти мудрець.

Оця думка видимо відживила Владка Завадовського. Він вхопив лехко мов перо свій величезний і тяжкий сінник і кинув його на папчан, що стояв під стіною, відпак покидав на сінник без ладу простирало, сорочку, капустрак і коц, миску і ложку поставив у кут на примурок залізної печі, а потім без ніякої просьби поміг Новітньому положити його сінник на папчані, між тим коли Кеслер мучився, двигаючи свій сінник до гори.

— Чуєте, ви добрий чоловіче, допоміть мене!—сказав він до Владка. Той прихопився і одним махом сінник Кеслера лежав на своїм місці.

— Ну, ти, коменаре, чого стоїш? Миски поскладай собі он там на примурок, простирало, коц, сорочку, все це візьми на ліжку!—порядкував Владко, коприй від першого разу немов обібрався бути «цімеркомендантом»¹⁾ у казні.—А ви також,—сказав він до Кеслера,—зробіть якийсь порядок, хай тут миски не лежать насеред хапи, бо ще хто розпочитить!

В казні було вже майже зовсім темно, особливо при першій вході бачилося арештантам, що не побачить в ній нічого, окрім одного віконця над своїми головами. Віконце це було не більше як півтора квадратної стопи²⁾ за обширне, заграповане грубезними залізними шпабами, переплеленими навхрест і на доброго півтора сяжня віддалене від підлоги казні. Воно виходило на подвір'я, до котрого припирали сліпі мури містових камениць і арештанти не могли з долу бачити крізь нього нічого нічого, окрім тих мурів і маленького крайчика неба по за ними. Але тепер вони не бачили зовсім нічого задля густої сніжниці—віконце в їх очах було лишень великою сірою плямою, дрібочку світлішою від нутра самої казні.

— А, то злодій Куфа, пріс-би!—проговорив Владко, поглянувши безнадійним оком на те високе віконце,—не мав мене де захапати, та тут до, тої ями! То пся

1) Цімеркомендант—дословно: кімнатний комендант, камерний староста.

2) Стопа—менше аршина.

чися не без страху і зачудування на те, що робив Владко і Кеслер.

— Та що, не знати, чи дадуть нам шут що нині їсти,—питав Кеслер.—Я такий голоден, так вимерзся, що страх! Бодай на них усіх зайшло капурес¹⁾, що вони нас так довго держали в тій поганій клітці!

— О,—сказав насмішливо Владко,—та-же ще нам нині прийдуть два книдлі! Буде що їсти.

— Два книдлі? Які книдлі?—спитав поквапно Кеслер.—На нас при, ах, тільки два книдлі?

— Тільки два, ха, ха, ха!—реготався Владко.—Ну, але великі, не бійтеся!

— Ну, що таке, які книдлі?—скрикнув уже гнівно Кеслер, котрий побачив, що Владко сміється з нього.

— Дві колодки на ніч дістанемо до дверей, то наші книдлі!

Кеслер оспив відразу. Цей звичайний арештантський жарт, бачиться, пкнув його неприємно, немов дотик леду. Він замовк, а по хвилі знеохоченим тоном сказав:

— Ну, може-би розбиратися²⁾ та йти спати?

— Та таки й так найліпше,—сказав Владко, ходячи швидко здовж казні,—що-ж будете робити? Тут бодай це добре, що чоловік має час виспатися. Спи в ночі, спи в день, раз-у-раз, скільки тобі хочеться.

— Ой, бодай вони так могли їсти, як я можу спати!—зіпхнув Кеслер і почав розбиратися, воркотячи під ніс свою незрозумілу, вечірню молитву.

А Владко пимчасом ходив і ходив по казні,—все від вікна до дверей і від дверей до вікна. Він ходив зразу швидко, мов жовнір на шільдваху¹⁾ підчас тугого морозу,—але коли Кеслер розібрався, ліг на тапчан і цілий, з головою, накрився коцом, то Владків хід ставав чимраз повільніший,—він не ходив уже просто, але в боки, сюди й туди по казні, спускав черевиками дошки, і чогось надслухував, немов ловив і розрізняв тон, який під його обцасами видавали дошки підлоги. Це прівало добру хвилю. Владко перепрібувавши всі дошки і не надібавши, видимо, в їх спуках нічого цікавого для себе, почав знов ходити просто і швидко, розмахуючи звільна руками.

— Ти спиш, коменар!—спитав він нараз, обертаючися до Івася, але Івась не відповідав відразу.

— Що, спиш, чи тільки так дримаєш?—повторив Владко голосніше, присипаючи до його тапчана.—Встань, розберися, постели собі добре, і лягай, бо так не вільно шут спати!

— Та я не сплю,—відповів Івась.—Я тільки так сів, щоби трохи обігрітися, та й от і здрімався.

— Ну, ну, розбирайся, та лягай спати!—сказав Владко.

Івась розібрався, змовив молитву і ліг на свою тверду постіль, але хоч і як

¹⁾ На шільдваху—на спорожі, на посту.

¹⁾ Капурес—по єврейські: кінець, погибель.

²⁾ Розбиратися—роздягатися.

було йому холодно, не накривався з головою. Його дуже зацікавив Владків хід, — хотів бачити, що Владко буде робити далі в казні. Він боячись — не боявся нічого, — так бодай йому здавалося, — але думав, що певно Владко чекає, аж вони поснуть, а тоді зачне щось робити в казні, — щось таємничого, незнаного йому, але певно щось важного — це він догадувався з тої старанности, з якою Владко випрбовував стук підлоги. Але Івась дармо ждав — дармо випрещував очі, як міг найширше, щоби серед густої пітьми, котра тепер залягла в казні, розпізнати ходячого Владка і добачити його рухи. Вибила шоста година. По коридари, досі тихім, роздалися голосні стуки, брязкання ключів, дзоркання відмиканих та замиканих колодок, — це ключник ходив «шлюсувати», т. є. порухувавши арештантів у кожній казні, замикаючи двері на дві колодки (днем вони замкнені тільки на одну).

— Осб і наші книдлі йдуть! — сказав Владко над Кеслеровим тапчаном. — Ану, повставайте, як прийде рахувати, бо розкричесья.

На той розказ і на стук коло дверей їх казні схопився Івась з постелі на рівні ноги, але Кеслер, — раз що старий, а в тім ливий, — не вставав, тільки підвів трохи голову і наставив наперед свою сивляву, кругло підстрижену бороду. Двері казні отворилися, мlave світло лихтарні, мов тонкі, чепірхаті тики¹⁾ з зо-

лота, впало на казню і освітило її кути. Ключник Панило підняв лихтарню високо до гори і повів очима довкола по казні.

— Раз, два, — сказав він, рахуючи арештантів, — а претій де?

— Тут, тут, пані татку! — скрикнув Кеслер, підводячи голову ще вище, але все таки не встаючи з ліжка.

— Тут, тут — передразнив Панило. А ти, парху оден, що? Ліпший від тих? Чому не встанеш? Я там маю йти за тобою до кута? Га?..

Голос ключника ставав чимраз грізніший. Кеслер, видимо, напудився його, і мов не був на постелі, так злетів з неї на рівні ноги і став, увесб дрожачий, перед ключником.

— Пам'ятайте собі раз на завше — сказав Панило навчаючим, хотб усе ще грізним голосом. — Як прийду рахувати в вечір, маєте антріп¹⁾ зробити і всі мені тут стояти рядом, розумієте! Пся ваша матб була!..

І з тим словом, котре може в мові ключника значило «добраніч» — він обернувся, вийшов з казні і прийнявся, гримаючи та лупотячи колодками, замикаючи двері на дві колодки.

— Овва, який мені великий пан? Йому роби антріп, як якому цісарові! Овва! — прошептав Кеслер, але так потихо, що не то Панило, але навіть Завадовсбкий коло дверей не міг чути тих слів. Від-

¹⁾ Антріп — з німецько-війсбкового жаргону: вийти наперед і станути в ряд.

так Кеслер ляг назд на своє місце, зіпхнув раз-другий, обернувся до стіни, але швидко обернувся назад лицем до казні, спрібувавши, що стіна дуже холодна, прошептав крізь зуби: а тіаш' daan fatn aran¹⁾!—і заснув.

V.

На ратуші вже вибила одинацята година. Темно, глухо, мертво в казні, на корипарі, на дворі,—всюди. Бачитьсся, цілий Львів спить, мов зарізаний. Кеслер і Владко давно вже поснули і дихають тепер голосно, мірно, мов повільне пикання двох годинників. Тільки Івась не може заснути. Він змучений, втомлений, слабкий, мов збитий,—але сон якось його не бересться. Він лежить недвижно, з запуленими очима, щоб швидше задрімати, але задрімати не може. Крізь запулені повіки доходять, бачитьсся йому, мертва темнота арешту і холодною рукою обхапуює його очі, здавляє їх і вписує глибше в голову. Івасеві справа прикро чути себе єдиною, не спячою людиною серед того мертвого світа, немов на дні гробу. Він стараєтьсся ловити слухом всякі далекі тони: дзвонення на ратуші, бипття годинників на вежах,—по знов заглиблюєтьсся в споминках, нагадує всі хороші і щасливі хвили свого життя, немов шукаючи в споминках відради та спокою,—немов хочючи ogrітисся тепер їх теплом, просвітліти їх ясним, погідним блеском,

¹⁾ А чорт-би побрав твого батька.

віддихнути їх тихим щастям. Але що-ж,—споминок таких мало, дуже мало надбаєтьсся в пам'яті Івася,—ба, що ще гірше,—вони, мов закляті царі, скупі ланцями із своїми невілбниками, птянуть за собою довгими рядами і всі горкі, прикри, болізнні згадки, котрі повілі заповняють всю казну знайомими лицями, по любо рсміхненими, по гнівними, по жалібними, по розпустно-веселими.

Івась Новітній, хоть родився у Львові, не був однако тим, що називаєтьсся «містова дитина». Змалу слабовитий і нервовий, він не міг ніколи привикнути до того шуму і грюкоту, котрий, мов заклятий вихор, раз-у-раз ревів по вулицях, а коли затих наверху, то Івасеві бачилось, що стругонить під землею. І хоть доля нераз, як усіх дітей бідних ремісників, виганяла його з тісної хати на вулицю, між галасливих, розпустних хлопаків-уличників, він також не міг спатисся подібним до них, не міг ніколи привикнути до їх гидких бесід, до їх грубости і непосидючости, до їх криків та бігання. При тім він був найслабший і найнесміліший з них усіх і немало натерпівся від них бійки та всяких збитків. Через те вулиця збрідла йому,—і уличницького життя він не знав, хіба з оповідань, котрі також разили його,—і він старався їх як найшвидше забувати.

Батько Івасів, бідний линвар, жив у власнім домику на Замарстинівській улиці,—там і Івась вродився. В рік по нім уродилась дівчина, сестра Івася, котру названо на хресті Маринею. Більше дітей

у старих Новітніх не було. Впрочім і з тих не довелось батькові бачити попіхи. Діти обоє були з лица, волосся, очей, вдачі такі неподібні до родичів, такі ніжні, слабкові, вразливі, що батько за кожним разом якось морщився, дивлячися на них і особливо видаючи гарячу любов матері до них. Він був уже в літах, коли, повдовівши по першій жінці, оженився з молодого, хорошою дівчиною—мапір'ю Івася. Вона була бідна, так що замужжя з Новітнім виряпувало її зі страшної пропасти, в котру так легко попасти бідній дівчині, викиненій без помочі на львівський брук. Але все-ж таки любити Новітнього вона не могла—так бодай міркував сам Новітній,—він був для неї занадто поганий і старий. А ще й ці діти з „панською вдачею“,—відки це могло бути?... Старий Новітній, хоть відганяв від себе всякі лихі думки і нераз зарікався не припускати собі такого свинства до голови,—жінка, бачилась, любила його, припадала коло нього, розважала,—але це все не помогло нічого. Цілими днями, крутячи линви на дворі, Новітній гризся і мучився сам в собі, то раз дорікаючи собі, то знов викидаючи в думках своїй жінці її невірність.

Така німа боротьба тяглася довгий час, цілі два роки. Новітній послаб і понехав роботу,—до жінки став якийсь напівхолодний, а напівнеприятний,—від дітей держався здалека, зовсім не як батько, а як чужий чоловік. Але ще й досі ніхто не міг зміркувати, що йому таке сталося. Аж ось трапилися добрі сусіди,

що почали приходити—потішати Новітнього вечорами,—далі вивели його з хати, на свіжий воздух, на прохід, проходом звичайно доходиться до шинку,—ну, а в шинку, звісно, найліпші ліки. „Розітріться-б вам, кумочку!“—„Раз другий, та забудете за своє лихо!“—„А що вам, куме, скажіть на совість, що в м долягає?“—„Ет, іди ти, куме, питаєшся кума Новітнього, та ще йому більшого жалю завдаєш! Ніби то в тебе самого очей нема, не видиш!“... Досить того, слово по слову, куми при чарочці як почали потішати Новітнього, як почали розговорювати йому його пугу,—то довели до того, що крем¹⁾ вмовили в нього те, чому він досі сам не хотів вірити.

Новітній був чоловік твердий, хоть надломаний віком і лихом. Він паїв у собі всякий біль,—і рідко-рідко висказував перед другими, що йому долягає. Але при тім він не був глухий на вражіння,—противно, що раз запало в його серце, те оспавалось там довго в повній силі. Замолоду, може бути, був він рухливий, палкий до діла і проворний,—але пепер ці прикмети зовсім у нього зацзели. З німою розпуюкою слухав він оповідання своїх кумів про невірність його жінки, про її тасмні сходи з якимось панком,—але ні сусідам не заборонював про те говорити, ані жінці ніколи й одним словом не випінув того. Тільки сам послабав, хилився і мізернів що-день дужче. Гризота погнала його до шинку, до кот-

¹⁾ Крем—дійсно.

рого. унадився ходити що вечера. Жінка дивилася на те все сумно, — але не могла сперти мужа, — боялася його чогось, відколи почула, що став для неї холодний. Вони обоє гризлися мовчки, чули, що якась погана рука невидимо викопала між ними глибоку пропасть, копрої вже нічо не вигатипть. І дивно, сумно, важко було дивитися з боку на тих двоє людей, так ніжних і люб'ячих, а так нещасливих, — як вони чахли та сохли одне коло одного, та мучилися догадками про вину другого, не маючи ніякого твердого переконання і не сміючи, по мя'кості та ніжності своїх характерів випімнути собі все, виговорити свої догадки ясно і отверпо. Старий Новітній гадав, що жінка жде його смерти, і старався пипти над міру і бути як найрідше коли в хаті. Вона знов думала, що він не любить її, — і тільки дивувалася, чому він п'є і слабне. Чи вона була винна? Цього не знав допевно ні Новітній, ні його услужливі сусіди, — це могла знати лиш вона одна, — а вона була така спокійна і щаслива дивлячись на своїх дітей, що Новітній часто сумнівався про правду своїх догадок. Ні, вона не могла бути винна! Не могла бути невірною жінкою! Невірні жінки не можуть бути такі спокійні, глядячи на дітей, копрі їм раз-у-раз нагадують їх проступок! Але чому-ж ті діти такі неподібні ні до нього, ні до неї? А відки-ж сусіди з такою певністю говорять про її сходини з якимось панком?... Такі думки мучили нераз старого Новітнього, і не втихали навіть тоді, коли він силу-

вався заляпти їх спірипусом. Думки не втихали, але мов мурашки літали по крові, штучно розпаленій, — тільки тіло нило та пліло, мов у вогні, — в голові мупилося, і маєпочок, призбираний через довгі літа праці, щезав, мов сніг весною. Довжки зразу, а відтак довги ставали чимраз більші. Жінка або не знала про них, або дізнавалася аж поді, коли приходилося спягатися з посліднього, щоби їх поплапити. Вона плакала, цілувала своїх дітей, — але мужові не казала нічого.

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА

(до збірки «Панпалаха і інші оповідання»).

Лиш одне з оповідань, помічених в оцтовому помітку, було надруковане по українськи в книжці «В поті чола», та й те було первісно написане по польськи для петербурзького «Кгај-у», а потім переведене по нашому в «Зорі» 1884 року. По польськи був написаний первісно й «Панпалаха» і надрукований у фелвєтонах «Kurjera Lwowskiego», а відси 1897 р. передрукований у книжочці «Obrazki galicyjskie». Оба ті польськи видання подали мій текст не зовсім повно; крім дрібніших пропусків, зроблених редактором «Kurjera Lwowskiego» з еспетичних мотивів, там було пропущено також кінець розділу VI (побут Прокопа в кухні) — з яких мотивів, цього я не міг зрозуміти. Цей пропуск лишав невиясненою досить важну обставину: відки у Прокопа взялося гусяче перо, не зовсім звичайний гість у пюрємній казні. Останнє оповідання написане тепер на основі конспекту зробленого ще в 1880 році — може

в іншим поні й іншим освітленню, ніж-би я був зробив це поді.

Епізоди тюремного життя, оповідані тут, певне в значній мірі належать уже до історії; це останні сліди старих, доконституційних відносин, а фігури такі, як Панталаха, дід Гарасим та герої «Хлопської комісії» також витвори старого, панщизняного ладу. Я передав ті епізоди, не мудруючи та не влаючися в ніяке філософування про їх значіння. Нехай їх фактична основа говорить сама за себе.

Жорстокі часи та обставини плодили жорстоких людей. Та наскільки всі ті жорстокости тепер уже *tempore passati* ¹⁾, сумна та страшна казка, а не дійсність? Цього я не беруся рішати, та події останніх днів, бунт в'язнів у Бригідках²⁾ і те що про його причини дійшло до прилюдної відомости, свідчить, що давнє лихо не зовсім іще минуло. І не минеться без основної реформи самого розуміння того, чим є злочин із соціологічного та психологічного погляду і чим повинна бути кара. Сучасна наука загарливо працює над цією реформою, та поки наука копає свої глибокі міни, стара рутинна господарює собі по давньому, топчучи людські душі та гасячи останні іскри чоловіцтва там, де в інтересі суспільности й людяности було-б піддержати їх та роздупти в ясне полум'я.

УВАГИ

¹⁾ Час перебутий.

²⁾ Бригідки—тюрма у Львові.

УВАГИ.

1) Моя спірча з Олексою, — оповідання це майже не відоме. В працях про Франка, крім С. Єфремова, ніхто про нього не згадує, хоч для характеристики Франка має воно чи-мале значіння. Друкувалося воно в першому галицькому соціалістичному виданні «Дзвін» 1878 року, який був продовженням закритого поліцією «Громадського Друга». «Дзвін» виходив недовго, був закритий, а на його місце вийшов «Молот». Оповідання друковане п. зв. драгоманівкою. Підписане одним з численних псевдонімів Франка — Мирон Спорож. Спірча з Олексою відбулася в рідному селі Франка Нагуєвичях. Жінка Олекси через недогляд автора зпочатку називається Олена, а при кінці Катерина. Нами виправлено скрізь на Олена. Передруковується з журналу «Дзвін».

2) На дні, — написане в Коломиї 17—20 червня 1880 р., було надруковане окремою книжкою в „Дріб. Бібліотеці“ під заг. „На дні“. Суспільно-психологічна студія“ 1880 р. В 1886 р. було надруковане по польськи в Przegl. Społecz. під заг. „Na dnie“. Studium społeczno-psychologiczne, і окремою відбиткою з нього. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 і в видання „Віку“ в Києві 1903 р. Передруковується зі збірки „В поті чола“ 1890 р. Історію цього оповідання розказав Франко в своїй автобіографії (див Франко: Твори т. 1, Додатки).

3) Хлопська комісія, — було написане в 1881 р. по польськи і друкувалося фельстеном в „Prawda“ без підпису автора 1884 р. Того-ж року було надруковане в львівській „Зорі“ по українськи. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 р. і в київське видання „Віку“ 1903 р. Передруковується

зі збірки „Панталаха і інші оповідання“ (Львів, 1902 р. Зміст: Передмова, Панталаха, Хлопська комісія, В тюремнім шпиталі).

4) Панталаха,—написане 1888 р., друкувалося по полських в „Kujerki Lw.“, а 1897 р. було передруковане в книжочці „Obrazki galicyjskie“. На українській мові, справлене і поширене, появилось в 1902 р. в збірці „Панталаха“, звідки й передруковується.

5) До світла,—написане 1889 р. друкувалося в „Зорі“ 1890 р. під заг. „До світла“, оповідання арештанта. Увійшло в збірку „В поті чола“ 1890 р., звідки передруковується.

6) В тюремнім шпиталі.—написане 1902 р. на основі конспекту, що Франко зробив ще 1880 р. для збірки „Панталаха“; з цієї збірки й передруковується.

7) Івась Новітній—це частина повісти, яка не друкувалася за життя автора. З рукописного архіву Франка в бібліотеці „Наукового Товариства імені Шевченка“ у Львові надрукував її М. Возняк в львівському журналі „Культура“ за січень 1925 р. В листі до Драгоманова після 15 марта 1878 року Франко пише, що 5. III його звільнили з тюрми, і „я хотів-би з матеріалів, зібраних у тюрмі, написати обширнішу картину злодійського життя“... Правдаподібно „Івась Новітній“ і є частина цієї задуманої ширше праці Франка. В листі до Павлика, оповідаючи йому про свої плани, Франко пише, що епілогом до серії бориславських образів буде широка повість „Андрусь Басараб“, в якій буде описано життя в львівських тюрмах. Але «Басараба» не думає Франко писати найближчого року. Дуже можливо, що „Івась Новітній“ і «Андрусь Басараб» одне і те саме, бо про обі ці речі Франко згадує між 1878 р. і 1882 р. В автографі Франка є ще чисте місце на «Передне слово», як зазначає М. Возняк Автограф писаний на однім боці тоненького паперу, очевидно був призначений до друку. Передруковується тут із «Культури», Львів, січень 1925 р.

8) Передмова,—передруковується зі збірки „Панталаха“ і інші оповідання, Львів 1902 р.

Ів. Лизанівський.

НБ ПНУС

760730

НБ ПНУС

760730